

Ἡ Μηλιώτικη Σχολή καί ἡ Πηλιώτικη τμή., δημιουργήματα Μηλιωτῶν λογίων, ἀπὸ τὴν ἑνὴ ἀνομοιοπαίδειο πνευματικὸ κέντρο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς διαφωτιστικῆς. Ἡ διὰ τῆς μορφώσεως καί τῆς αὐτογνωσίας ἐπιθυμία τῆς σκέψεως καί τοῦ σθένους τῆς νεολαίας, συνέβαλαν ὥστε ν' ἀποκτήσει ἀδάμαστη μαχητικότητα καί νά καταικήσει, κατὰ τὸ 1821, τὰ στήθη τοῦ τυράννου. Τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων τοῦ Πηλίου καί τῶν ἀγῶνων τους, πνευματικῶν καί πολεμικῶν, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπελευθερώσεως, μ' ὄλο τὸ θαυμασμό του καί τὰ αἰσθήματα τῆς λατρείας του, μᾶς παρουσιάζει ὁ συγγραφεὺς μὲ τὸ παρὸν μελέτημά του.

Ἀρὸς ἸΩ. Δ. ΚΑΝΔΗΛΗ

Χημικοῦ

ΟΙ ΜΗΛΙΕΣ ΤΟΥ ΠΗΛΙΟΥ

ΕΝΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥΣ
ΠΡΟ ΤΟΥ 1821 ΧΡΟΝΟΥΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ,
ΛΑΝΙΗΑ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗΣ

ΓΥ ΕΚΔΟΣΗ ΜΕ ΝΕΕΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ - ΕΙΚΟΝΕΣ 55

ΑΘΗΝΑ 1991

Δρ. Ίω. Α. Κανδήλης. Γεννήθηκε στην Αθήνα και κατάγεται από παλιά ιστορική οικογένειά της. Διπλωματούχος Χημικός (1922) και Διδάκτωρ τών Φυσικών και Μαθηματικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών (1932). Ύπηρετησε μέχρι τό 1939 στό διδακτικό του προσωπικό, ως βοηθός και κατόπιν επιμελητής στή Φυσικομαθηματική Σχολή του. Διατέλεσε Διευθυντής τής Χημικής Ύπηρεσίας του Διεθνούς Έρυθρου Σταυρού και έν συνέχεια του Ύπουργείου Διανομών (1942-1949). Από τό 1949 μέχρι τό 1970 εργάσθηκε στή βιομηχανία ως χημικός και τεχνικός σύμβουλος μεγάλων άλευροβιομηχανιών. Τόν άπασχόλησε ή χημική έρευνα, πρώτα τών σπορελαίων και ύστερα, επί 45ετία, τών έλληνικών σίτων, τών έξ αϋτών άλεύρων και του ψωμιού. Δημοσίευσε πολλές σχετικές πρωτότυπες έργασίες. Για τό έπιστημονικό του έργο τιμήθηκε μέ βραβείο τής Ακαδημίας Αθηνών (1985). Διατέλεσε επανειλημμένως έπιστημονικός και επαγγελματικός εκπρόσωπος του χημικού κλάδου και τελικά, επί 7ετία, Πρόεδρος αϋτού. Από νέο, παράλληλα, τόν συγκίνησαν κι έμελέτησε τά ιστορικά θέματα του τόπου μας και ιδιαίτερα τής Αθήνας και του Πηλίου. Επίσης ή εξέλιξι και ή ιστορία τών Φυσικών Έπιστημών. Πολυγραφότατος έχει δημοσιεύσει, έκτός τών πρωτοτύπων έργασιών του, πολυάριθμες μελέτες, πραγματείες και άρθρα στόν έπιστημονικό, τόν περιοδικό και τόν ήμερήσιο τύπο. Ακόμη πέντε βιβλία, άναφερόμενα στις ιστορικές και λαογραφικές έρευνές του, πού έτυχαν εϋμενοϋς ύποδοχής. Μετά τό 1970 κυρίως αϋτά τά θέματα τόν άπασχολοϋν.

ΜΗΛΙΕΣ

**ΕΝΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥΣ
ΠΡΟ ΤΟΥ 1821 ΧΡΟΝΟΥΣ**

*Γιά τή δημοσίευσιν ἀποσπασμάτων τοῦ κειμένου ἢ εἰκόνων
τοῦ παρόντος πρέπει νά ζητηθεῖ ἄδεια ἀπό τόν συγγραφέα.*

Δρος ΙΩ. Δ. ΚΑΝΔΗΛΗ

Χημικοῦ

ΟΙ ΜΗΛΙΕΣ ΤΟΥ ΠΗΛΙΟΥ

**ΕΝΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥΣ
ΠΡΟ ΤΟΥ 1821 ΧΡΟΝΟΥΣ**

*Ἡ καλλιέργεια καί ἡ διδασκαλία τῶν Φυσικῶν
Ἐπιστημῶν κατά τήν ἐποχή τῆς διαφωτίσεως
(1780 - 1830)*

*Στό ἐξώφυλλο τό κτίριο πού στεγάζει σήμερα τή Μηλιώτικη
Βιβλιοθήκη, τῶν Ἄνθιμου Γαζή καί Γρηγορίου Κωνστανᾶ,
πού πρωτολειτούργησε τό 1815.*

Δρ Ἰω. Δ. Κανδήλης, δόδος Πετμεζᾶ 16, 117 43 Ἀθήνα
Τηλέφωνα 9223 877, 9237 234

**Γ' ΕΚΔΟΣΗ ΜΕ ΝΕΕΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ
ΕΙΚΟΝΕΣ 55**

ΑΘΗΝΑ 1991

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ Α' ΕΚΔΟΣΕΩΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα Α' Έκδόσεως	7
Προλογικό σημείωμα Β' Έκδόσεως	8
Μιά από τίς κριτικές για τήν πρώτη έκδοσι του παρόντος	9
Α' Οί Πηλιορείτες λόγιοι καί ή εκπαιδευτική τους εξόρμησι	11
Β' Ή βιβλιοθήκη τών Μηλῶν καί ό πλοῦτος της σέ εκδόσεις βιβλίων τών Φυσικῶν Ήπιστημῶν	28
Γ' Τά ιστορικά της ίδρύσεως καί της λειτουργίας της Μηλιώτικης Σχολῆς καί της Βιβλιοθήκης της	47
Δ' Ή κατάλογος τών φερομένων ὡς δωρητῶν για τήν ἴδρυσι του Λυκείου καί της Βιβλιοθήκης	59
Ε' Ή Ή Ιατρός Κωνσταντῖνος Μιχαήλ καί ή διαφωτιστική προσφορά του	63
ΣΤ' Ή προσωπικότης του Γρηγορίου Κωνσταντᾶ ὡς μελετητοῦ, ὡς επιστήμονος, ὡς διδασκάλου, ὡς πολεμιστοῦ, ὡς πολιτικοῦ ἡγέτου	70
Ζ' Ή Ρήγας Βελεστινλῆς ὁ μέγας Ήθνεγέρτης καί πρωτοπόρος λαϊκός διαφωτιστής	84
Η' Οί Φυσικές Ήπιστήμες, οί διδάσκαλοί τους καί τα βιβλία πού εκδόθηκαν κατά τούς χρόνους της διαφωτίσεως	98
Θ' Οί Μηλιές σήμερα ὡς ιστορικό, τουριστικό καί παραθεριστικό κέντρο	105

Οί ἀπασχολήσεις μου ὡς χημικοῦ, μέ τά θέματα της γεω-
γικῆς μας παραγωγῆς, τόσο ἀπό τήν πλευρά τήν ἐρευνητική,
ὄσο καί ἀπό τήν πλευρά της βιομηχανικῆς ἀξιοποιήσεως τῶν
προϊόντων της, εἶχαν ὡς ἐπακόλουθο τόν ἀπό 35ετίας στενό
σύνδεσμό μου μέ τή Θεσσαλία. Τήν πλουτοφόρο αὐτή περιο-
χή της χώρας μας, πού μέ τά προϊόντα της πολλά προσέφερε
καί προσφέρει για τήν διατροφή τῶν Ἑλλήνων.

Τακτικός ἐπισκέπτης της γνώρισα κάθε πεδινή καί ὄρεινή
γωνιά της καί μεταξύ αὐτῶν τό θαυμαστό βουνό τῶν Κενταύ-
ρων: «Τό Πήλιον Ὅρος». Τό κάλλος αὐτοῦ τοῦ βουνοῦ, μέ τά
βαθύσκια δάση του, τά κελαρύζοντα κρυστάλλινα νερά του,
τά προϊόντα της εὐφορης γῆς του καί τό περίτεχνο της κατα-
σκευῆς καί τήν γραφικότητα τῶν οἰκισμῶν του, πού εὐτυχῶς
δέν κακοποιήθηκαν ἀκόμη ἀπό τήν εἰσβολή τοῦ
«πολιτισμοῦ», καταπλήσσουν καί συναρπάζουν. Τό Πήλιο κυ-
ριολεκτικά μέ κατέκτησε καί θαυμαστής καί λάτρης του, ἀπό
τεχνικός ἐρευνητής της περιοχῆς του, κατέληξα μελετητής
της ἱστορίας του καί τῶν παραδόσεών του. Ήδιαίτερα συνδέθη-
κα μέ τό σπουδαιότερο ἀπό τά 24 ιστορικά χωριά του, τίς Μη-
λιές, πού ὑπῆρξαν ἕνα ἀπό τά σημαντικώτερα πνευματικά κέν-
τρα τοῦ ἑλληνισμοῦ κατά τούς χρόνους της διαφωτίσεως, στίς
ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα.

Ἁγάπησα τήν κωμόπολι αὐτή καί πολύ μέ συγκίνησαν οἱ
ἀγῶνες τῶν σοφῶν Μηλιωτῶν πατέρων, πού ζήσανε κατά την
ἐποχή ἐκείνη. Αὐτῶν πού μέ τήν πνευματικότητά τους, τις συγ-
γραφές τους καί τήν ἀκούραση διδασκαλία τους σημαντικά
συνέβαλαν για τήν μορφωτική καί ψυχική προετοιμασία τῶν
Ἑλλήνων, ὥστε ν' ἀποτολήσουν καί μέ τόν ἥρωισμό τους καί
τήν αὐτοθυσία τους νά ἐπιτύχουν τό θαῦμα της ἀναστάσεως
τοῦ Ἑθνους. Τό δημοσίευσμά μου αὐτό δέν διεκδικεῖ ἀξιώσεις
βαθύτερης ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία ἀπό μέ-
ρους μου μικρή προσφορά καί μία ἐκδήλωσι τοῦ θαυμασμοῦ
καί της ἀγάπης πού τρέφω για τό Πήλιο καί ἰδιαίτερα για τίς
Μηλιές.

Γιά τήν ἱστορία τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ κέντρου ἔγραψα ἀρχικά στό περιοδικό «Βιομηχανική Ἐπιθεώρησης» (Τεύχη Σεπτεμβρίου καί Ὀκτωβρίου 1979). Τό παρόν ἀποτελεῖ ἀναμόρφωσι καί συμπλήρωσι, μέ πολλά πρόσθετα στοιχεία, τοῦ ὑλικοῦ ἐκείνου. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς καταχωρούμενες σ' αὐτό εἰκόνες προέρχονται ἀπό τό προσωπικό φωτογραφικό μου ἀρχειο.

I.Δ.Κ.

Δεκέμβριος 1984

Προλογικό σημείωμα νέας ἐκδόσεως

Φίλος καί ἀπό 35ετίας τακτικός ἐπισκέπτης τῶν Μηλιῶν, δέν ἔπαυσα νά ἐρευνῶ τήν ἐνδιαφέρουσα ἱστορία τους καί νά τήν παρουσιάζω μέ δημοσιεύματά μου. Ἡ παροῦσα μικρή μελέτη, πού ἀφορᾷ ἐιδικότερα τήν καλλιέργεια τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν κατά τοὺς χρόνους τῆς διαφωτίσεως τοῦ Γένους μας, μέ κέντρο τό Σχολεῖο τους καί τήν Βιβλιοθήκη του, ἔτυχε εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ὥστε νά ἔχουν ἐξαντληθεῖ οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις τῆς. Ἔχω κατόπιν τούτου τή χαρά νά προβῶ στήν παροῦσα νέα ἐκδοσί τῆς, τήν ὁποία ἐπεξέτεινα προσθέτοντας νέα στοιχεία καί νέες ἐνδιαφέρουσες εἰκόνες. Κολακεύομαι νά πιστεῦω, πῶς, γιά μιᾶ ἀκόμη φορά, κάτι κι ἐγώ προσφέρω γιά τήν ἀνάδειξι τῆς ἀγαπημένης μου χαριτωμένης κωμοπόλεως, μέ τό μεγάλο ἱστορικό παρελθόν τῆς, πού τώρα συνεχῶς προοδεύει, ἐνῶ, λίγα χρόνια προγενέστερα παρέμενε ἀδικαιολόγητα ἀρκετά ἀγνοημένη.

Μάιος 1991

I.Δ.Κ.

ΜΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΗΚΑΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΙ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ (Περιοδικό «Νέα Ἐστία» τεύχος 1ης Ἰουλίου 1985)

Ἀπό ἄλλη ἀφορμή ὀνόμασα πασίχαρο βουνό τό Πήλιο, γιατί, ἀλήθεια, συγκεντρώνει καί συνδυάζει μέ τερπνή ἀρμονία ὄλες τίς χάρες τοῦ τόπου μας: τή φυσική ὁμορφιά, σέ μιᾶ ἐκπληκτική ποικιλία γεωλογικῶν μορφῶν καί πυκνότητας βλάστησης. Πλουτοπαραγωγική ἐδαφική γονιμότητα καί οἰκιστική ἀνθηση, μέ θαυμαστά δείγματα λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς κ' ἐσωτερικῆς διακόσμησης τῶν κτισμάτων, στά πολλά χωριά του, πού ψυχώνουν καί ἀναδείχνουν τό χῶρο.

Ἔχουν γραφτεῖ πολλά γιά τά πηλιορείτικα χωριά καί γιά τίς Μηλιές ἰδιαίτερα. Ἀλλά ὅ,τι καταξιώνει τά τοπικά μελετήματα, πού συχνά ξεστρατίζουν σέ ἄγονες «γραφικότητες», εἶναι, χῶρια ἀπό τήν πολύπλευρη καί σέ βάθος γνώση τοῦ θέματος, ἡ ἀγάπη τοῦ γράφοντα γιά τόν τόπο, ἡ θερμή περίπτυσή του. Κι αὐτή εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ κ. Ἰω. Κανδήλη. Ὡθούμενος ἀπό τήν ἐπιστημονική εἰδικότητά του — εἶναι Χημικός — θέλησε νά ἐρευνήσει καί νά ἐξάρει ἰδιαίτερα τήν ἐφεση τῶν Λογίων τοῦ χῶρου αὐτοῦ πρός τίς Φυσικές Ἐπιστήμες. Καί τό πραγματοποιεῖ μέ ἐμπνοο κριτικό πνεῦμα καί μέ σοφή ἀποτίμηση τῶν ἐπιτευγμάτων τους, μέσα στά ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τοῦ καιροῦ. Τεκμηριώνει βάσιμα τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἔμμονη ἐπίδοση στή μελέτη καί διδασκαλία τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν ἀπέτελεσε τό θεμέλιο τῆς εὐρύτερης ἐκπαιδευτικῆς καί μορφωτικῆς προσπάθειας τῶν προαναφερθέντων δασκάλων. Καί μ' αὐτό τό ἔρεισμα ὁ συγγραφέας δίνει μιᾶ ζωηρή εἰκόνα τῆς προσωπικότητάς τους καί μιᾶ ἐμπεριστατωμένη ἀπολόγισή τῆς γεμάτης θυσίας καί μόχθους κατάθεσης γιά τήν πραγμάτωση τοῦ μεγάλου σκοποῦ τους, πού

τήν εἶδαν σάν ἐπιτέλεση ὑψηλοῦ χρέους. Μέσα ἀπ' τῆς γραμμῆς τοῦ βιβλίου προβάλλουν σάν τολμηροί κήρυκες τῆς ἐθνικῆς ἀφύπνισης. Καί λαμπρό ἐπιστέγασμα τῆς προσφορᾶς τους ὑπῆρξε ἡ ἴδρυση τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς καί τῆς ἐξαίρετης βιβλιοθήκης, πού κοσμεῖ ἀκόμα τήν ὠραία κωμόπολη.

Σοφοί συγγραφεῖς καί μεταφραστῆς ξένων ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων, ἀλλά καί ἐκδότες — μέσα στίς περιορισμένες ἐκδοτικές δυνατότητες ἑλληνικῶν κειμένων καί στόν εὐρωπαϊκό χῶρο — καί ἀκάματοι συλλέκτες σημαντικῶν πονημάτων καθῶς καί πολύτιμων παλαιῶν ἐκδόσεων καί σπάνιων χειρογράφων, προίκισαν μ' ἓνα ζηλευτό τότε πλοῦτο τή μικρή Βιβλιοθήκη καί τήν ἔκαναν ζῶσα πάντα πηγὴ μάθησης καί πνευματικό ἀγλάισμα τοῦ νεότερου Ἑλληνισμοῦ.

Ἄλλά ὁ κ. Κανδῆλης πλαισιώνει ἱστορικά, μέ ἐπαγωγό τρόπο τό θέμα του, ἀναφερόμενος καί στά ἄλλα πνευματικά κέντρα τοῦ ὑπόδουλου Ἔθνους καί στούς ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τους, ὥστε τό μελέτημά του ν' ἀποτελεῖ μιά πολύτιμη ἐπιτομή τῆς πνευματικῆς ἱστορίας μας, στούς πρὶν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση χρόνους. Καί χειριζόμενος ἀριστοτεχνικά μιά μεστή σέ νοήματα καί εἰκόνες δημοτική, μᾶς ὑποβάλλει τήν ἀτμόσφαιρα καί τήν ἐντονη πατριδολατρική δόνηση τῆς λόγιας ἡγεσίας, τοῦ καιροῦ.

ΣΟΛΩΝ ΜΑΚΡΗΣ

ΜΗΛΙΕΣ

Α' Οἱ Πηλιορείτες λόγιοι
καί ἡ ἐκπαιδευτικὴ τους ἐξόρμησι
γιά τῆς Φυσικῆς Ἐπιστῆμης

Ἡ Ἑλλάς εἶναι χώρα ἰδιαίτερα εὐνοημένη γιά τή φυσική ὁμορφιά της, γιά τό κλίμα της, γιά τήν πανάρχαια καί τή μεταγενέστερη ἱστορία της, γιά τῆς παραδόσεις της καί τή γραφικότητά της. Κάθε γωνιά της ἔχει νά παρουσιάσῃ κάτι τό ξεχωριστό, πού προσελκύει καί μαγεύει τόν ἐπισκέπτη της. Ἡ περιοχὴ, ὅμως, πού καταπλήσσει καί συναρπάζει ἀκόμα καί τόν ἀπαιτητικώτερο, εἶναι τό «Πήλιον Ὄρος». Ὁ τόπος πού ὁ Θεός τόν διάλεξε γιά ἱκανοποίησι τοῦ πάθους τῆς ὁμορφιάς.

Τό βουνό αὐτό, ὑπερήφανο καί πολύμορφο, πού ὀρθώνεται μεταξύ τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου καί τοῦ Αἰγαίου πελάγους, πού τῆς ρίζες του τῆς γλύφει τό κύμα, ἐνῶ τῆς πλαγίς του τῆς σκεπάζει μιά ὀργιῶδης ἀδιαπέραστη βλάστησι ἀπό βαθύσκια δάση, μέ ἄφθονα κρυστάλλινα νερά πού δροσίζουν καί ποτίζουν κάθε γωνιά του καί σκορπισμένα στίς πλαγίς του γραφικά χωριά, πού εὐτυχῶς ἀκόμα δέν τά παραμόρφωσε ὁ λεγόμενος σύγχρονος πολιτισμός, μοιάζει μέ ἐπίγειο παράδεισο πού μαγευτικώτερο δέ θά μπορούσε νά ὀραματισθῆ ἡ ἀνθρώπινη φαντασία. Τόν ἐπισκέπτη τοῦ Πηλίου δέν θά τόν παρασύρῃ ὅμως μόνο ἡ φυσική ὁμορφιά. Ἀσφαλῶς θά τόν συγκινήσῃ ἀκόμα καί θά προκαλέσῃ τό ζωηρό ἐνδιαφέρον του καί ἡ μεγάλη ἱστορία του καί τά κατάλοιπα καί τά ἄλλα κειμήλια, πού ἔχουν περισωθῆ στούς οἰκισμούς του καί πού σέ κάθε βῆμα του θά συναντήσῃ καί μπορεῖ νά τά θαυμάσῃ καί νά τά ἐρευνήσῃ.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΙ ΤΗΣ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΜΗΛΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ.— Τά σημερινά 24 χωριά τοῦ Πηλίου δέν ἔχουν νά παρουσιάσουν παλαιά ἱστορία. Δημιουργήθηκαν καί προώδευσαν κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας. Μετά τίς ἐπιδρομές στή Θεσσαλία διαφόρων ξένων λαῶν, ἀπό τόν 4ο αἰῶνα καί μεταγενέστερα, κατά τά χρόνια δηλαδή τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καί τῆς Ἑνετοκρατίας, ἡ ὀριστική κατάκτησι τῆς Μαγνησίας ἀπό τοὺς Τούρκους πού συντελέσθηκε τό 1423, βρῆκε τό Πήλιον σχεδόν ἀκατοίκητο. Μόνο μοναστήρια ὑπῆρχαν στίς ὑψηλές πλαγιές του κι αὐτά ἀποτέλεσαν τοὺς πυρῆνες, μετά τήν ὑποδούλωσι, ὥστε νά προσελκύσουν τοὺς ἀνθρώπους καί νά δημιουργηθοῦν τριγύρω τους οἱ πρῶτοι ὄρεινοί οἰκισμοί. Κι αὐτοί, περισσότερο σάν εἶδος καταφυγίων προστασίας καί ἀσφάλειας, γιά τοὺς δυναστευόμενους «ραγιάδες» τῶν γειτονικῶν πεδινῶν περιοχῶν.

Ὅταν ὁ Σουλτᾶνος Μεχμέτ ὁ Δ΄ περιώδευσε, τό 1668, τό σχεδόν ἔρημο Πήλιον κατά τήν ἐκεῖ κυνηγητική του ἐκδρομή καί ἀπόλαυσε τήν ὀμορφιά του, παραχώρησε στά μὸλις τότε σχηματιζόμενα μικρά χωριά του αὐτοδιοίκησι, ἀπαγορεύοντας μάλιστα τήν ἐγκατάστασι σ' αὐτά καί Τούρκων. Ἀποτέλεσμα τῆς ξεχωριστῆς αὐτῆς εὐνοίας ἦταν ν' ἀναπτυχθοῦν γρήγορα τά χωριά ἐκεῖνα καί νά διατηρήσουν ξεκάθαρη ἑλληνικότητα. Μέ τή φυσική εὐφορία τοῦ ἐδάφους τους καί τήν πλούσια παραγωγή του καί ἐπίσης μέ τήν ἐργατικότητα καί δημιουργητικότητα τῶν κατοίκων τους, παρουσίαζαν, κατά τό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, μεγάλη ὀικονομική ἀνθησι. Ἀπό τά χωριά τοῦ Πηλίου, ἄλλα παραχωρήθηκαν, σάν «βακούφια», σέ φιλανθρωπικά τουρκικά ἰδρύματα καί ἄλλα ἔγιναν ἰδιοκτησία τοῦ στέμματος, δηλαδή «χάσια». Ἀπόκτησαν ἐπομένως ὄλα εἰδικά προνόμια. Στή δεύτερη κατηγορία, τῶν σουλτανικῶν κτημάτων, συγκαταλέγονταν καί τά δύο σημαντικώτερα, πού καί τότε ἀλλά καί σήμερα ἐξακολουθοῦν νά ξεχωρίζουν: οἱ Μηλιές καί ἡ Ζαγορά.

Οἱ Μηλιές, μικρός συνοικισμός γύρω ἀπό τό ἐκεῖ πα-

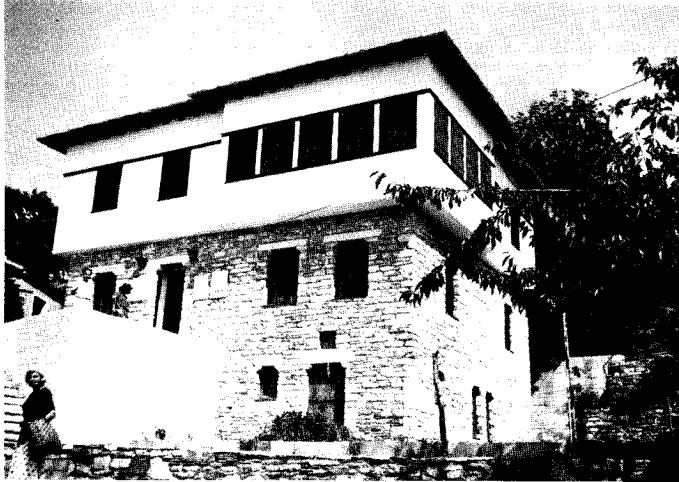

Ἡ γενική ἀποσι τῆς κωμοπόλεως τῶν Μηλιῶν, ὅπως ἀπλώνεται σέ μεγάλη ἔκτασι στή δυτική πλαγιά τοῦ Πηλίου καί τήν βλέπουμε ἀπό τό δρόμο, πηγαίνοντας γιά τό χωριό Βυζίτσα (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

Ἡ κεντρική πλατεία τῶν Μηλιῶν. Σ' αὐτήν, κάτω ἀπό τά ὑπεραιωνόβια πλατάνια τῆς, ὁ φιλικός ἄνθρωπος Γαζῆς, μαζί μέ τόν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ καί τοὺς ἄλλους πατέρες καί προεστούς τῆς κωμοπόλεως, στίς 7 Μαΐου 1821, ἀνεβασμένος στό πεζούλι τῆς παρακείμενης ἐκκλησίας τῶν Ταξιαρχῶν, κήρυξε τήν κατά τοῦ δυνάστου ἐπανάστασι τῆς Θετταλομαγνησίας (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

Τό νέο κτίριο πού στεγάζει τό τοπικό Λαογραφικό Μουσείο: «Μη-
λιές - Πήλιο» (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Τό κτίριο πού στεγάζεται σήμερα ή Βιβλιοθήκη τών Μηλιών.
Άναγέρθηκε τό 1928 μέ δωρεά τής Κρυσταλλίας Οικονομάκη. Στήν
προμετωπίδα τής αναγράφεται ό παλαιός τίτλος τής: «Ψυχής Άκος»
(Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Μιά άλλη πλευρά τής κεντρικής Πλατείας. Έμπρός ή έκκλησία
τών Άγίων Ταξιαρχών καί στό βάθος ή Βιβλιοθήκη.

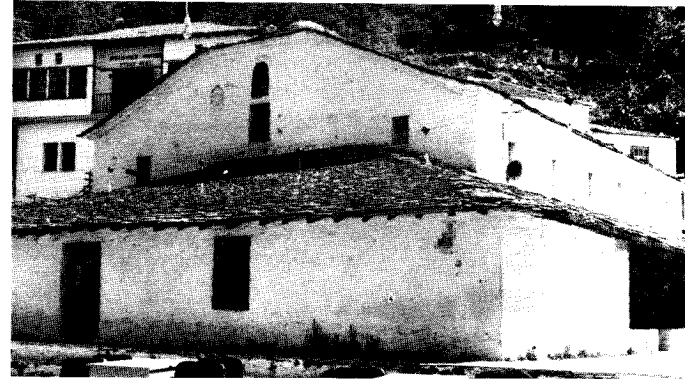
Ή είσοδος του κτιρίου τής Βιβλιοθήκης παρά τήν όποίαν βρί-
σκεται καί ή χάλκινη προτομή του έκ τών πρωτεργατών καί χορηγών
τής ίδρύσεώς τής Άρχιμανδρίτη Άνθίμου Γαζή (Φωτογραφία Ι. Καν-
δήλη).

λαιό μοναστήρι, ἄρχισε νά κατοικῆται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Εὐνοημένο τό χωριό ἀπό τήν ὠραία τοποθεσία του, στή μεσημβρινή πλαγιά τοῦ κατάφυτου Πηλίου (ὑψόμετρο περίπου 500 μ.), μέ τά ἄφθονα νερά, τήν πλούσια γεωργική παραγωγή καί τήν ἐργατικότητα τῶν κατοίκων του, ἀναπτύχθηκε γρήγορα καί διακρίθηκε, ἀπό τότε, μεταξύ τῶν ἄλλων πηλιορείτικων συνοικισμῶν. Κοντά στήν οἰκονομική του πρόοδο καί τή βιοτεχνική του ἐξέλιξη, ἀπέτελεσε προοδευτικά κι ἕνα σημαντικό πνευματικό κέντρο. Ἀπό τό 1745, οἱ Μηλιές εἶχαν ἰδρύσει ἐκεῖ σχολεῖο γιά τά πρῶτα γράμματα τῶν παιδιῶν τους.

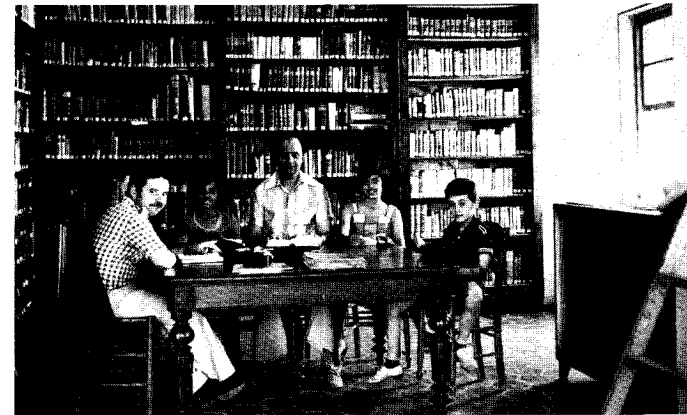
Στό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ ἀρχικά μικρός ὄρεινός συνοικισμός εἶχε γίνει πιά μιά μεγάλη κωμόπολι, μέ ὠραία καλοκτισμένα ἀρχοντικά, μέ ἀξιόλογη ἐμπορική καί βιοτεχνική κίνησι καί πρό παντός μέ κατοίκους ἐξελιγμένους καί προοδευτικούς· ὅλους ἀφοσιωμένους στά ἰδανικά τῆς Πατρίδος, μέ φλογερό ἐνδιαφέρον γιά τή διαφώτισι τοῦ λαοῦ, γιά τήν ἀπαραίτητη, ὅπως ὀρθά ἐβλεπαν, προετοιμασία, ἀπό τόν ὑπόδουλο «γραιοκό», τῆς μαχητικῆς διεκδικήσεως τῆς ἐλευθερίας του. Ἡ μεγάλη παραγωγή τῶν Μηλιῶν σέ ἐκλεκτά γεωργικά προϊόντα καί βιοτεχνικά εἶδη, μεταξύ τῶν ὁποίων καί περιζήτητα μεταξωτά ὑφάσματα, ἀνέπτυξε καί σημαντικό ἐξαγωγικό ἐμπόριο, φέροντας τούς κατοίκους των σέ συχνή ἐπαφή μέ τόν ἔξω τῆς Τουρκίας κόσμο καί κυρίως μέ τήν εὐπορη τάξι τῶν ἀνθρώπων τῆς Αὐστρίας καί τῆς Γερμανίας.

Μέσα στίς τόσες, παρά τή σκληρή σκλαβιά, εὐνοίες τῆς τύχης, γιά τή συνεχῶς προοδεύουσα μικρή αὐτή πόλι, ἦταν ἀκόμη τό ὅτι μεταξύ τῶν ἀνθρώπων τῆς συγκαταλέγονταν ἐξέχουσες προσωπικότητες, πού διακρίνονταν μεταξύ τῶν ὀλίγων, ἀλλά μεγάλων, διδασκάλων τοῦ γένους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ ὁποῖοι μετά πάθους ἀγωνίζονταν γιά τήν ἄρτια ἐκπαίδευσι τῶν ἑλληνοπαίδων.

ΟΙ ΜΗΛΙΩΤΕΣ ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ.— Ἡ μικρή αὐτή ἔρευνα, τήν ὁποία ἐπιχειροῦμε, μᾶς ὑποχρεώνει νά παρουσιάσουμε καί τούς πρω-

Οἱ Ἅγιοι Ταξιάρχαι, ἡ μητροπολιτική ἐκκλησία τῶν Μηλιῶν, κτίσμα τοῦ 1745. Βρίσκεται στήν κεντρική πλατεία τῆς κωμοπόλεως, ἀπέναντι ἀπό τό σημερινό κτίριο τῆς Βιβλιοθήκης (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

Μία ἀπό τίς αἴθουσες τῆς Βιβλιοθήκης. Στίς προθήκες τῆς εἶναι ταξινομημένα τά περισσότερα ἀπό τά πολῦτιμα παλαιά βιβλία τῆς. Χρησιμοποιεῖται καί ὡς ἀναγνωστήριο, πού συγκεντρώνει πάντα πολλούς φιλαναγνώστες νέους. Στό κέντρο τῶν καθημένων ὁ ἀκούραστος στίς φροντίδες του, γιά τίς Μηλιές καί τή Βιβλιοθήκη, προϊστάμενός τῆς κ. Ρήγας Κουτές. (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

τεργάτες τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῶν Μηλιῶν, πού ση-
μειώθηκε κατά τούς τελευταίους πρό τῆς ἐπαναστάσεως
χρόνους, ἀρχίζοντας ἀπό τόν μεγάλο Ἄνθιμο Γαζῆ.

Γεννήθηκε στίς Μηλιές τό 1758. Τό οἰκογενειακό
του ὄνομα ἦταν Ἀναστάσιος Γκάζαλης, ἀλλά πολύ γρή-
γορα, μόλις διδάχθηκε τά πρῶτα γράμματα, τό μετέτρεψε,
γιά τό ἑλληνικώτερο καί πλέον εὐχηχον, σέ Γαζῆς. Κατά τή
χειροτονία του ἄλλαξε καί τό μικρό του ὄνομα σέ Ἄνθιμος.
Ὁ πατέρας του Παναγιώτης τόν ἄφησε ὄρφανό σέ ἡλικία
τριῶν χρόνων, μαζῆ μέ τά ἄλλα ὀκτώ ἀδέλφια του. Ἐτσι τά
οἰκονομικά μέσα τῆς οἰκογένειας ἦσαν πολύ στενά, ἀντί-
θετα πρός τή φιλομάθειά του, πού ἦταν ἀπεριόριστη. Γιά
τά πρῶτα γράμματα φοίτησε στό μικρό σχολεῖο τοῦ χω-
ριοῦ του.

Ἀκούραστος στή μελέτη του, χρησιμοποιοῦσε καί
πολλές ἀπό τίς νυκτερινές ὥρες, σπαταλώντας τό λάδι τῆς
πτωχῆς μητέρας του, ὥστε ἐκείνη νά τοῦ κρύβη τόν λύχνο.
Μά αὐτός βρῆκε τόν τρόπο νά ξεπεράσῃ τοῦτο τό ἐμπόδιο,
ἀγοράζοντας δικό του λάδι (μέ τόν πρῶτο «παρά» πού κέρ-
δισε ἀπό τό γράψιμο μιᾶς ἐπιστολῆς ἑνός ἀγράμματος
συμπatriώτη) καί καίγοντάς το σ' ἓνα πρωτόγονο, δικῆς
του κατασκευῆς λύχνο. Καί ὁ νυκτερινός φωτισμός του
ἐξασφαλίσθηκε καί στό μέλλον μέ τά χρήματα πού κέρδιζε
ἀπό τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐπιστολογράφου.

Μετά τό σχολεῖο τῶν Μηλιῶν, συνέχισε καί στό
ἀνώτερο ἀπό αὐτό τῆς γειτονικῆς Ζαγοράς, πού ἐθεωρεῖτο
τελειότερο καί ἦταν γνωστό μέ τήν ὀνομασία «Ἑλληνο-
μουσεῖον». Σέ ἡλικία 16 χρόνων χειροτονήθηκε διάκος καί
σέ λίγο, μόλις 17 χρόνων, πρεσβύτερος. Ἡ ἱερωσύνη, κα-
τά τούς χρόνους ἐκείνους τῆς φοβερῆς σκλαβιάς καί τῆς
σκοτεινῆς ἀμάθειας τοῦ λαοῦ, ἦταν τό ἐπιβαλλόμενο
σχήμα γιά ὅλους τούς πνευματικούς ἀνθρώπους, πού διά
τῆς πίστεως καί τῆς ὀρθοδοξίας ἀφιερώνονταν στά γράμ-
ματα καί δι' αὐτῶν στήν ἐξυπηρέτησι τοῦ Ἔθνους. Οἱ πο-
λεμισταί στά βουνά μέ τό μαχαίρι καί τό καρυοφύλλι καί οἱ
ἀνθρωποι τῶν γραμμάτων στίς πόλεις, κάτω ἀπό τό ράσο,

*Ἡ δεύτερη αἴθουσα τῆς Μιλιώτικης Βιβλιοθήκης στίς προθήκες
τῆς ὁποίας φυλάσσονται τά πολύτιμα παλαιῶν ἐκδόσεων συγγράματα.
Ἐμπρός τό τραπέζι μελέτης καί συγχρόνως κρεβάτι τοῦ ἀειμνήστου
Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, ἓνα μοναδικό ἱστορικό κειμήλιο (Φωτογραφία
I. Κανδήλη).*

μέ τό βιβλίό καί τόν σταυρό. Τό ιερατικό σχῆμα ἐξασφάλισε στόν Γαζή καί τά μέσα τῆς συντηρήσεώς του. Ἄνελαβε δάσκαλος στό γειτονικό μικρό χωριό, τή Βυζίτσα, μέ μηνιαῖο μισθό 100 γροσίων. Κάνοντας ἀπόλυτη οἰκονομία καί μέ ἄλλες σκληρές στερήσεις, μάζεψε τούς μισθούς του ὀλόκληρου τοῦ χρόνου σχηματίζοντας ἕνα καλό κομπόδεμα. Μ' ἕνα μέρος τῶν χρημάτων αὐτῶν —τό μεγαλύτερο τό ἄφησε στήν πτωχή μητέρα του— ξεκίνησε γιά τήν Κωνσταντινούπολι.

Ἐκεῖ χειροτονήθηκε ἀρχιμανδρίτης κι ἀνέλαβε ὑπερσία στά γραφεῖα τοῦ Πατριαρχείου, διαθέτοντας ὅλες τίς ἐλεύθερες ὥρες, πού ἄφηνε ἡ δουλειά του, γιά μελέτη στή βιβλιοθήκη καί διευρύνοντας ἔτσι, ἀκόμη περισσότερο, τόν θησαυρό τῶν γνώσεών του. Ἀργότερα, τό 1789, μέ τήν προτροπή καί τήν ὑλική βοήθεια τοῦ Ἀγγελῆ Μαρμάρα, ἐγκαταστάθηκε στό μεγαλύτερο πνευματικό κέντρο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τή Βιέννη, ἀναλαμβάνοντας ἐφημέριος τῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας μας, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Στή Βιέννη, μέσα στόν κύκλο τῶν φιλομούσων τῆς φημισμένης καί ἀκμαίας ἑλληνικῆς παροικίας, πού τόν γνώρισε καί τόν περιέβαλε μέ ἀγάπη καί σεβασμό, ἐκτιμώντας τή σοφία του καί τό ἦθος του, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, σέ ἡλικία 33 ἐτῶν, μέ ἄσβεστο πάντα τό πάθος του γιά ἀνώτερη μόρφωσι, ἀφοῦ πρῶτα ἐξέμαθε τέλεια τή γερμανική γλῶσσα, ἀφιερώθηκε στή συστηματική σπουδή τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῶν νέων ἐπιστημονικῶν κλάδων, πού τότε διαδίδονταν καί στή Δύσι καί τούς ὁποίους ἔβλεπε χρήσιμους κι ἐπιθυμοῦσε νά τούς διδάξη καί στήν Ἑλλάδα. Ἦξερε πῶς, ἂν καί τόσο ὠφέλιμοι, ὀλίγον ἦσαν γνωστοί στήν πατρίδα καί, ὅταν κάποτε διδάσκονταν, αὐτό γινόταν μέ προχειρότητα, χωρίς σύστημα καί ἀπό βιβλία καθυστερημένα ὡς πρός τίς ἐξελίξεις τους.

Ἄνθιμος Γαζῆς, ὠριμος πιά καί κάτοχος τῶν νέων αὐτῶν πολυτίμων γνώσεων, ἄρχισε στή Βιέννη τό μεγάλο συγγραφικό καί μεταφραστικό του ἔργο, ἐκδίδοντας σειρά βιβλίων μεγάλης μορφωτικῆς ἀποστολῆς, γιά τούς σπου-

Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ μέγας κήρυκας τῆς ἐλευθερίας καί πρωτομάρτυς Ρήγας Φερραῖος, ἀπό τούς πρώτους διαφωτιστάς καί σπουδαίους συγγραφεῖς τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 18ου αἰῶνα. (Ἡ εἰκόνα ἐκ τοῦ συγγράμματος «Βίοι Παράλληλοι» τοῦ Ἀναστ. Γούδα).

δάζοντας στά σχολεῖα μας βιβλίων πρακτικώτερων γνώσεων (τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας, τῶν μαθηματικῶν, τῆς γεωγραφίας, τῆς ἀστρονομίας), ἀλλά καί γενικώτερης διδασκαλίας, ὅπως ἦσαν ἡ «Ἑλληνική Βιβλιοθήκη» καί τό σέ τρεῖς τόμους «Λεξικόν Ἑλληνικόν». Καί κορύφωμα τῆς ἐκπαιδευτικῆς του ἐξορμήσεως ἀπέτελεσε ἡ ἀπόφασί του γιά ἴδρυσι ἑνός νέου καλλιτέρου σχολείου καί μιᾶς πλούσιας βιβλιοθήκης στή γενετείρά του, τίς Μηλιές.

Ἄνθιμος Γαζῆς, ὡς δάσκαλος καί φλογερός πατριώτης δέν περιορίσθηκε μόνο στή μορφωτική του ἐξορμησι. Τό 1816 ἔγινε μέλος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, παίρνοντας ἡγετική θέσι σ' αὐτή κι ἔκτοτε ἐργάσθηκε ἀκούραστα γιά τήν ὀργάνωσι τοῦ ἔνοπλου ἀγῶνα τῆς δυναστευομένης πατρί-

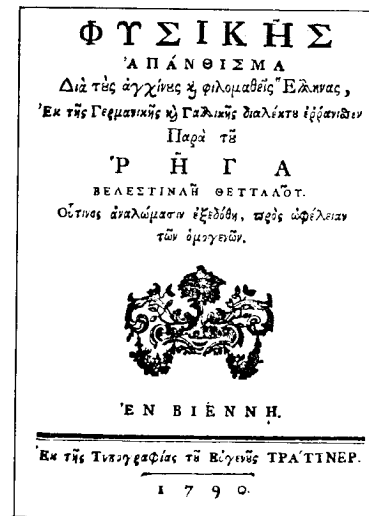
δας. Στίς 7 Μαΐου τοῦ 1821 κήρυξε στίς Μηλιές, μαζή μέ τόν Κωνσταντᾶ καί τούς ἄλλους προεστούς, τήν ἐπανάστασι τῆς Θεσσαλομαγνησίας, πού δυστυχῶς ὅμως, μετά τίς πρώτες ἐπιτυχίες, καταπνίγηκε.

Ὁ Γαζῆς, μετά τήν καταστολή τῆς ἐπαναστάσεως στήν ἰδική του περιοχή, κατέφυγε στήν ἄλλη μαχομένη Ἑλλάδα καί πρόσφερε τίς ὑπηρεσίες του κατά τόν ἀγῶνα τῆς Ἐθνεγερσίας ἀπό πολλές ἡγετικές θέσεις. Δέν πρόλαβε ὅμως νά συνεχίσει τήν προσφορά του καί στό νεοσύστατο ἐλεύθερο κράτος. Ἀπέθανε στή Σύρο τό 1828.

Ἄλλο σπουδαῖο πνευματικό τέκνο τῶν Μηλιῶν, κι αὐτός σημαντικός συντελεστής τῆς ἀναδειξέως τους, ὑπῆρξε ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς. Γεννήθηκε ἐκεῖ τό 1753 καί διδάχθηκε τά πρώτα γράμματα στό σχολεῖο τους. Συνέχισε κατόπιν στό σχολεῖο τῆς Ζαγοράς, μαθητής ἐκεῖ τοῦ Νικολάου Κασσαβέτη. Χειροτονήθηκε πολύ νέος ἱερομόναχος καί συμπλήρωσε τήν ἐκπαίδευσί του στή σχολή τοῦ Βουκουρεστίου, μέ σχολάρχη τόν περίφημο Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, τόν ὁποῖον καί διαδέχθηκε ἀργότερα στή σχολαρχία. Τό 1790 ἔφυγε στή Βιέννη γιά φιλοσοφικές μελέτες, μετά δύο χρόνια στή Χάλλη τῆς Γερμανίας γιά σπουδές φιλοσοφίας καί ἀνωτέρων μαθηματικῶν κι ἀργότερα στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας τῆς Ἰταλίας.

Τό 1796 ἀνέλαβε τή σχολή στήν ἀκμάζουσα κωμόπολι τῶν Ἀμπελακίων, μέ τή μεγάλη τότε βιομηχανική κίνηση καί οἰκονομική ἀκμή, διδάσκοντας, μεταξύ τῶν ἄλλων, μαθηματικά καί ἰταλικά. Σ' αὐτήν ὑπηρετήσε μέχρι τό 1802 γιά νά ξαναγυρίσει στή Βιέννη, ὅπου συνδέθηκε καί συνεργάσθηκε μέ τούς ἐκεῖ λογίους συμπατριῶτες του, Ἄνθιμο Γαζῆ καί Δανιήλ Φιλιππίδη, καί τούς ἄλλους ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων τῆς ἑλληνικῆς παροικίας.

Ἡ συνεργασία αὐτή καί οἱ κοινοί πόθοι γιά τήν καλλιτερεῖ ἐκπαίδευσι τῶν ἑλληνοπαίδων, τήν ἀπαραίτητη ὑποδομή γιά τήν προετοιμασία τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους, τόν ἔκαναν, τό 1814, νά γυρίσει στήν πατρίδα, τίς Μηλιές. Ἐκεῖ ἐργάσθηκε ἀκαταπόνητα γιά νά τίς ἀναδείξει σέ ἀξιό-

Τό ἐξώφυλλο τοῦ «Ἀπανθίσματος Φυσικῆς». Τοῦ βιβλίου πού συνέγραψε κι ἐξέδωσε ὁ Ρήγας Φερραῖος, τό 1790, πρὸς «ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν». Στίς σελίδες του, κατά πολύ ἐπάγωγῳ τρόπο, ἐκλαίκευονται καί διδάσκονται τά φυσικά φαινόμενα, σύμφωνα μέ τίς τότε ἀντιλήψεις. (Ἡ εἰκόνα ἐκ τῆς φωτοτυπικῆς ἐπιανεκδόσεώς του ἀπό τόν Καθηγητὴ Μιχ. Ἀναστασιάδη).

λογο μορφωτικό καί πνευματικό κέντρο. Παρουσίασε ἐπίσης κι αὐτός συγγραφικό καί ἐκδοτικό ἔργο, πρωτότυπο καί μεταφραστικό.

Ὁ Κωνσταντᾶς, παρά τούς ἀρχικούς δισταγμούς του, πρωτοστάτησε, μαζή μέ τόν Γαζῆ καί ἄλλους, στόν ξεσηκωμό τῆς Θεσσαλομαγνησίας τῆς 7ης Μαΐου 1821. Κατά τή διάρκεια τοῦ ἀγῶνος ὑπηρετήσε σέ διάφορες ὑψηλές θέσεις καί ξαναγύρισε, μετά τό τέλος του, στίς Μηλιές, ὅπου καί πέθανε τό 1844.

Τήν μορφωτική ἐξόρμησι τῶν κορυφαίων Μηλιωτῶν, Γαζῆ καί Κωνσταντᾶ, τή συμπληρώνει καί τρίτος συμπατριώτης, φίλος καί συνεργάτης τους, ὁ Δανιήλ Δ. Φιλιππίδης. Γεννήθηκε στίς Μηλιές τό 1758 κι ἀφοῦ διδάχθηκε ἐκεῖ τά πρώτα γράμματα χειροτονήθηκε, σέ ἡλικία 20

έτων, μοναχός στό Ἅγιον Ὄρος, μεταβάλλοντας τό μικρό του ὄνομα ἀπό Δημήτριος σέ Δανιήλ. Ἐφοίτησε κατόπιν στή σχολή Ἁγίου Μηνᾶ τῆς Χίου καί συνέχισε στήν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, κοντά στόν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη. Τόν Φιλιππίδη τόν ἀπασχόλησαν κυρίως ἡ φιλοσοφία, τά μαθηματικά καί πολύ οἱ φυσικές ἐπιστήμες. Αὐτές οἱ τελευταῖες γνώσεις τόν συγκινοῦσαν ζωηρά, γιατί διέκρινε τή μεγάλη χρησιμότητά τους πρὸς διαφώτισι τοῦ Ἑλληνα, πού ἐπιβαλλόταν, κοντά στήν ἄλλη, τήν γενικώτερη ἐκπαίδευσί του, ν' ἀποκτήσῃ καί πρακτικώτερη κατάρτισι, ἀπό γνώσεις ἐφαρμογῆς. Τό 1787 κατέληξε κι ἐκεῖνος στή Βιέννη, ὅπου συνδέθηκε μέ φιλία μέ τόν Γαζῆ καί τοὺς ἄλλους. Μέ τή βοήθεια καί τή συνεργασία τους, παρουσίασε σημαντικό συγγραφικό καί μεταφραστικό ἔργο. Ἐζησε τά χρόνια πού ἀκολούθησαν στό Βουκουρέστι καί τό Ἰάσιον καιάπέθανε στή Βεσσαραβία τό 1832.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΞΟΡΜΗΣΙ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΔΟΣΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ.— Ἡ μορφωτική προσπάθεια, κατά τοὺς τελευταίους πρό τῆς Ἐθνεγερσίας χρόνους, τῶν τριῶν αὐτῶν Μηλιωτῶν σοφῶν, πού παρουσιάζει τό ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον τους γιά τή διάδοσι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ἄξια μιᾶς ξεχωριστῆς ἀπό μέρους μας προσοχῆς καί διερευνησεως. Μέχρι τήν ἐποχή ἐκείνη, ἀπό τοὺς διδασκάλους τοῦ γένους ἐμελετῶντο καί ἐδιδάσκοντο κυρίως τά κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καί τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ τά μαθήματα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί οἱ πρακτικές γνώσεις πολύ ὑστεροῦσαν. Πολλοί, μάλιστα, τά διδάγματα αὐτά τά θεωροῦσαν βέβηλα κι ἐπιβλαβῆ. Τά χαρακτήριζαν ξένα πρὸς τό ἀρχαῖο ἑλληνικό πνεῦμα, πού κατά τή γνώμη τους ἔπρεπε ἀποκλειστικά νά κυριαρχή στήν ἑλληνική ἐκπαίδευσι.

Τό ράσο, πού ἦταν τό καθιερωμένο σχῆμα καί τό προστατευτικό κάλυμμα γιά τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, καί πού κι ἐκεῖνοι τό ἔφεραν, δέν ἐμπόδιζε τοὺς τρεῖς Μηλιῶτες ἱερωμένους νά στραφοῦν καί νά ἐγκύψουν μέ

Ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς πού, ἀπό κοινοῦ μέ τόν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ, εἶχαν τήν ἐμπνευσι κι ἐπέτυχαν, μέ μεγάλους προσωπικούς κόπους καί σημαντικές ἀτομικές τους προσφορές, τήν ἴδρυσι στή γενετήριά τους τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς καί τῆς Βιβλιοθήκης της. (Ἡ εἰκόνα ἐκ τοῦ συγγράμματος «Βίοι Παράλληλοι» τοῦ Ἀναστ. Γούδα).

πάθος στίς φυσικές ἐπιστήμες καί σχεδόν ἀποκλειστικά νά τίς καλλιεργήσουν καί νά τίς διδάξουν. Θά πρέπει, λοιπόν, νά τοὺς ἰδοῦμε καί νά τοὺς ἀναγνωρίσουμε σάν φυσικούς καί ἰδιαιτέρα νά θαυμάσουμε τήν γιά τίς ἰδικές μας ἐπιστήμες τόσο καρποφόρο προσφορά τους, σέ ἐποχή, μάλιστα, γιά τήν Ἑλλάδα, πολύ ἀκόμη καθυστερημένη πνευματικά.

Εἶναι ἀξιοθαύμαστη αὐτή ἡ ἐκπαιδευτική τους ἐπανάστασι, πού σημειώθηκε στοὺς προαπελευθερωτικούς χρόνους, ὅταν μάλιστα προσέξουμε πὼς δέν εἶχε τή συνέχειά της, ὅπως ἦταν τό ὀρθό καί τό ἐπιβαλλόμενο, καί κατά τοὺς μεταπελευθερωτικούς χρόνους. Ἡ μέση καί ἄνωτέρα παιδεία, κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους, ξαναγύρισε στίς αὐστηρές ἀρχές τῆς κλασσικῆς παιδείας, ἐνῶ τά φυσικά καί τά φυσιογνωστικά μαθήματα, διδάσκονταν κατά τρόπο στοιχειώδη ἢ καί ἦταν τελείως ἀγνοημένα.

Πρώτος, βέβαια, πού είχε αντιληφθῆ τό χρέος τῆς διαδόσεως τῶν γνώσεων αὐτῶν καί τῆς σκοπιμότητος τῆς ἐκλαϊκεύσεώς των, ἦταν ὁ μέγας κήρυκας τῆς Ἐθνεγερσίας καί πρωτομάρτυρας Ρήγας Βελεστινλῆς καί γι' αὐτό ἐξέδωσε, τό 1790, τό «Ἀπάνθισμα τῆς Φυσικῆς» του. Ὁ προορισμός ὅμως τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἦταν καθαρά ἐκλαϊκευτικός, μόνο γιά τή διαφώτισι τοῦ λαοῦ, καί ὄχι ἐκπαιδευτικός, γιά τή διδασκαλία στά σχολεῖα. Αὐτό κατορθώθηκε, λίγο ἀργότερα, μέ τήν ἔκδοσι πολλῶν ἀξιόλογων συγγραμμάτων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀλλά καί ξένων σέ προσεγμένες μεταφράσεις, μέ κέντρο κυρίως τή Βιέννη. Τήν κίνησι αὐτή τήν δημιούργησαν οἱ τρεῖς Μηλιῶτες σοφοί, ἀλλά καί ἄλλοι τῆς ἐποχῆς τους, λίγο πρό τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, κατά τίς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες, μέ βιβλία πολύ ἀξιόλογα, ἀπολύτως συγχρονισμένα στίς τότε ἐξελίξεις τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν.

Ἡ μορφωτική ἐξόρμησι τοῦ Γαζῆ καί τοῦ Κωνσταντᾶ δέν περιορίζεται, ὅμως, μόνο στή συγγραφική καί ἐκδοτική τους δραστηριότητα. Τήν ἀγαπημένη γενέτειρά τους, τίς Μηλιές, ὀραματίζονται νά τήν καταστήσουν ἕνα ἀνώτερο πνευματικό κέντρο, θυσιάζοντας γιά τό ἰδανικό τους αὐτό, ὅλες τίς ἰδικές τους οἰκονομίες καί συγκεντρώνοντας καί δωρεές ἀρκετῶν ἄλλων πατριωτῶν, τοὺς ὁποίους κατορθώνουν νά συγκινήσουν. Ἀποφασίζουν ἀκόμα, γιά τήν εὐδῶσι τοῦ σκοποῦ πού ἔταξαν, νά διαθέσουν καί τοὺς ἑαυτούς των. Νά ἐγκαταλείψουν τό μεγάλο πνευματικό κέντρο τῆς Βιέννης, ὅπου ἐργάζονται, τιμῶνται καί ἀναγνωρίζονται, καί νά ἐγκατασταθοῦν στήν πατρίδα τους, ὡστε καί μέ τήν προσωπική τους διδαχή νά μεταβιβάσουν στοὺς νέους τόν θησαυρό τῶν γνώσεών τους. Πιστεύουν ὅτι οἱ Μηλιές, μέ τή μοναδική θέσι καί τό κλίμα τους, μέ τό γύρω φυσικό περιβάλλον, μέ τήν οἰκονομική τους ἀκμή, μέ τή σχετική τοπική αὐτοδιοίκησι, μέ τήν ἀνωτερότητα πού διακρίνει τήν κοινωνία τους, προσφέρονται γιά ἕνα τέτοιο πνευματικό σκοπό.

Μέ αὐτές τίς προθέσεις ἀποφασίζουν τήν ἴδρυσι ἐκεῖ

ἐνός ἀνώτερου σχολεῖου, μιᾶς Ἀκαδημίας, μέ μορφωτική ἀποστολή τῆ διδασκαλία, σέ πανεπιστημιακό ἐπίπεδο, τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, τῶν λατινικῶν, τῆς φιλοσοφίας καί πρό παντός τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Γιά τήν ἴδρυσι τῆς Ἀκαδημίας τους, ὅμως, χρειάζεται καί ἡ σχετική ἄδεια τῆς Πύλης. Κι αὐτήν —παρά τά ἐπίμονα διαβήματα τοῦ Γαζῆ, τοῦ Κωνσταντᾶ καί ἄλλων πατριωτῶν, παρά τά ταξίδια τους μέχρις ἐκεῖ γιά νά κάμψουν τίς ἀντιρρήσεις— τελικά τοὺς τήν ἀρνοῦνται.

Ἡ φιλοδοξία τους γιά ἴδρυσι Ἀκαδημίας στίς Μηλιές, μέ προορισμό μιᾶ ἀνώτερη κατά τά εὐρωπαϊκά πρότυπα διδασκαλία, ἔχει παρακινηθῆ ἀπό τό παράδειγμα τῶν ἄλλων μεγάλων σχολῶν τοῦ Γένους, πού ἔχουν προηγηθῆ καί λειτουργοῦν σέ ἄλλα, πολύ σημαντικότερα κέντρα, ὅπως στό Βουκουρέστι, στό Ἰάσιον, στίς Κυδωνίες, στή Χίο, στή Κωνσταντινούπολι. Στίς σχολές τῶν πόλεων αὐτῶν, ἔχουν ἀρχίσει τά τελευταῖα χρόνια νά διδάσκονται ἐπίσης τά φυσικά μαθήματα, ἀπό ἄλλους σοφοὺς διδασκάλους, ἀλλά κατά τρόπο ἀσυστηματοποίητο, καί ὄχι πάντα σύμφωνο μέ τίς τελευταῖες ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις. Κι ἐκεῖνοι ἔχουν ἀποφασίσει καί φιλοδοξοῦν νά τίς συναγωνισθοῦν, ἐφαρμόζοντας τίς ἰδικές τους μεθόδους καί ἀντιλήψεις.

Εἶναι συγκινητική ἡ ἀπόφασί τους γιά τή δημιουργία στή πατρίδα τους, τῆ μικρῆ ὄρεινῆ κωμόπολι, τήν σκαρφαλωμένη στίς πλαγιές τοῦ Πηλίου, μιᾶς τέτοιας ἀνώτερης σχολῆς, ὡστε νά τήν καταστήσουν ἕνα νέο ἑλληνικό πνευματικό κέντρο, ἐφάμιλλο πρὸς τά ἄλλα μεγάλα πού ἀναφέραμε. Ἡ τελικῆ ἄρνησι χορηγήσεως ἄδειας γιά τήν ἴδρυσι Ἀκαδημίας τοὺς πίκρανε πολύ, μά δέν τοὺς ὠδήγησε στήν ὀλοκληρωτικῆ ἐγκατάλειψι τῶν σχεδίων τους. Τίς Μηλιές ἐπιθυμοῦσαν ὅπωςδῆποτε νά τίς ἀναδείξουν σέ ἐκπαιδευτικό κέντρο καί τά μεγάλα σχέδιά τους τά περιώρισαν, ἀναγκαστικά, στήν ἴδρυσι μόνον Λυκείου, πού καί σ' αὐτό ἔχουν κύριο ἀντικείμενο καί πρόγραμμα νά διδάξουν μέ πληρότητα τίς φυσικές ἐπιστήμες.

Β' Ἡ Βιβλιοθήκη τῶν Μηλιῶν καί ὁ πλοῦτος της σέ ἐκδόσεις βιβλίων τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν

Ἀναφέραμε τούς τρεῖς Μηλιῶτες διδασκάλους, Ἄνθιμο Γαζή, Γρηγόριο Κωνσταντᾶ καί Δανιήλ Φιλιππίδη, κι ἐτονίσαμε τή συγγραφική καί ἐκδοτική τους δραστηριότητα στόν τομέα τῶν σχετικῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων, τήν μεγάλη προσφορά τους καί τούς ἀξιοθαύμαστους ὀραματισμούς τους, πού τούς εἶχαν συνδέσει στενά καί μέ τήν πρόοδο τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τους. Δέν ὑπῆρξαν ὅμως καί οἱ μόνοι πού ἀφιερώθηκαν σ' αὐτή τήν προσπάθεια.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἔρευνας πού ἐπιχειροῦμε, παρ' ὅτι τό ἐνδιαφέρον της εἶναι κυρίως γιά τίς Μηλιές καί τήν πνευματική τους κίνηση, θά πρέπει νά μνημονεύσουμε καί τούς σημαντικώτερους ἀπό τούς ἄλλους πνευματικούς ἀνθρώπους, πού ἐργάσθηκαν μέ ἀνάλογες στήν ἐκπαιδευτική ἀναγέννησι τῶν χρόνων ἐκείνων ἀντιλήψεις, σάν διδάσκαλοι, συγγραφεῖς ἢ ἐκδότες.

Εἶναι ὁ Εὐγ. Βούλγαρης καί ὁ Νικηφ. Θεοτόκης, πού δίδαξαν ἐκτός τῶν ἄλλων καί φυσικομαθηματικά στήν Κέρκυρα καί τό Ἰάσιον. Ὁ Θεοδόσ. Μανασῆς Ἡλιάδης, πού πρωτοδίδαξε φυσική καί χημεία τό 1780 στό Βουκουρέστι. Ὁ Ἀθαν. Ψαλίδας τῆς Μαρουτσείου καί Καπλανείου Σχολῆς Ἰωαννίνων (1795). Ὁ Βενιαμίν ὁ Λέσβιος, πού δίδαξε φυσική καί χημεία στήν Ἀκαδημία Κυδωνιῶν καί τοῦ ὁποίου σώζεται χειρόγραφη ἢ «Χημεία». Ὁ Κωνστ. Βαρδαλάχος, πού δίδαξε φυσικομαθηματικά στό Βουκουρέστι καί τή Χίο. Οἱ Θεοφ. Καίρης (Κυδωνιές 1811) καί Στεφ. Δόγκας (Ἰάσιον 1810). Ὁ ἰατρός Στέφανος ὁ Οἰκονόμος, πού δίδαξε φυσική καί χημεία στή Σμύρνη (1809-1818). Ὁ Νεόφ. Δούκας στή Βιέννη (1803-1815), διδάσκαλος καί συγγραφεύς. Ὁ Κωνστ.

Κούμας, πού δίδαξε στήν Κωνσταντινούπολι καί τή Σμύρνη κι ἐξέδωσε τήν «Σύνοψιν Φυσικῆς» (1812) καί τήν «Ἐπιτομήν Χημείας» τοῦ Ἀδήτου. Κι αὐτοί δέν εἶναι οἱ μόνοι. Ἄλλοι ἀκόμη τούς ἀκολούθησαν στήν ἴδια ἐκπαιδευτική προσπάθεια.

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΜΗΛΙΩΝ ΤΟΠΟΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ.— Ἡ μορφωτική ἐξόρμησι, πού ἐγκαινιάσθηκε στίς Μηλιές μετά τό 1814, ἄφησε μέχρι τίς ἡμέρες μας ἕνα θαυμαστό κατάλοιπο, τήν ἄριστα διατηρουμένη Βιβλιοθήκη πού τότε ἰδρύθηκε. Ὁ σημερινός ἐπισκέπτης τῆς περιοχῆς θά ἐντυφῆσθῆ στό πνευματικό αὐτό ἴδρυμα, πού παρά τό πέρασμα τόσου χρόνου περισώθη σχεδόν ἀνέπαφο. Εἶναι ἀξιοθαύμαστο τό ὅτι διατηρήθηκε μέχρι τίς ἡμέρες μας, μέ τόν πλοῦτο τῶν 3.000 περίπου παλαιῶν τόμων καί χειρογράφων, μοναδικῶν πράγματι σέ ἀξία καί ἱστορία, καί τῶν ἄλλων ἀκόμη χιλιάδων βιβλίων μεταγενέστερης ἐποχῆς, ὅλων κατά εὐπρεπῆ καί φιλόκαλο τρόπο τακτοποιημένων. Οἱ ἀτελείωτες περιπέτειες, οἱ καταστροφές καί οἱ διωγμοί πού πέρασε ὁ τόπος μας, κατά τά 165 ἀπό τήν ἴδρυσί τῆς Βιβλιοθήκης χρόνια, εὐτυχῶς, αὐτήν τουλάχιστον, τήν σεβάσθηκαν.

Ὁ ἐπισκέπτης τῆς χαριτωμένης κωμοπόλεως, μόλις φθάσῃ στήν κεντρική πλατεῖα της, θ' ἀντικρύσῃ τό ὠραῖο, σέ τυπικό πηλιορείτικο ρυθμό κτίριό της, πού τή στεγαρίζει τά τελευταῖα 50 χρόνια καί εἶναι δωρεά μιᾶς ευγενικῆς Μηλιώτισσας, τῆς Κρυσταλλίας Οἰκονομίδου ἢ Οἰκονομάκη. Τό ἔκτισε τό 1928, εἰς μνήμην τοῦ ἀνδρός της Γεωργίου, καί μεταγενέστερα τό κράτος τό ἀνακαίνισε καί τό συμπλήρωσε. Κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς ἰδρύσεώς της, ἡ Βιβλιοθήκη στεγαζόταν μαζί μέ τή «Μηλιώτικη Σχολή». Τό κτίριο ὅμως αὐτό καταστράφηκε ὀλοκληρωτικά καί στή θέσι του ἔχει ἀναγερθῆ τό σημερινό γυμνάσιο. Ὁ προσκυνητής, ἀφοῦ χαιρετίσῃ ἀνεβαίνοντας τή σεβάσμια μορφή τοῦ ἰδρυτοῦ της, τοῦ Ἀνθίμου Γαζή, πού στολίζει μέ τήν

προτομή του τό προαυλίου της, θά προχωρήση στίς απλόχωρες αίθουσες του επάνω πατώματος, όπου σέ μεγάλες προθήκες φυλάγονται οί πολύτιμες παλαιές εκδόσεις, τά χειρόγραφα καί μερικά ιστορικής αξίας αναμνηστικά. Οί ισόγειες αίθουσες φυλάσσουν επίσης πολλά βιβλία, άλλα όλα είναι μεταγενέστερης καί σύγχρονης εποχής.

Μέ τό άρθρο μας αυτό δέν έχουμε τό σκοπόν (ούτε θά ήταν κατορθωτό, άλλωστε) νά παρουσιάσουμε λεπτομερειακά τόν πλοῦτο αυτής τῆς μοναδικῆς γιά τήν ιστορία του τόπου μας βιβλιοθήκης. Ἐπιθυμία μας είναι νά μεταδώσουμε τόν θαυμασμό μας στόν επισκέπτη τῆς περιοχῆς του Πηλίου καί νά τόν πληροφορήσουμε πώς δέν πρέπει νά παραλείψη τό προσκύνημα σ' αυτό τόν ναό, πού έχει από τόσο παλαιά αφιερωθῆ στή θεότητα τῆς διανοήσεως, πού τόν δημιούργησαν, κατά τά χρόνια τῆς φοβερῆς σκλαβιάς, μέ μεγάλες προσωπικές θυσίες καί σκληρούς αγώνες, πιστοί καί ένθουσιώδεις συνεχισταί τῆς μακραίωνης ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως.

ΤΟ ΙΔΡΥΤΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΙ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΜΗΛΙΩΝ.— Ἐπό τά τόσα σπάνια βιβλία, πού ὁ λάτρης τους, θά θαυμάση, ἀνοίγοντας τίς γύρω προθήκες, πρέπει πρῶτο νά εἶναι τό χειρόγραφο-κατάστιχο μέ τό ιδρυτικό τῆς Σχολῆς καί τῆς Βιβλιοθήκης καί τόν κατάλογο τῶν πρώτων δωρητῶν τους. Στήν πρώτη σελίδα του θά διαβάση:

«Τύχη ἀγαθῆ. Κατά τό 1814, σωτήριον ἔτος, ἐν μηνί Ἰουλίῳ οἱ Γρηγόριος ἐροδιάκωνος ὁ Κωνσταντᾶς καί Ἄνθιμος Ἀρχιμανδρίτης ὁ Γαζῆς, φιλογενεῖα κινηθέντες, ἀπεφάσισαν νά θεμελιώσωσι Σχολεῖον τακτικόν εἰς τήν πατρίδα αὐτῶν Μηλιαῖς καλουμένην, κατά τό Πήλιον ὄρος, πρὸς ἀνατροφὴν καί διδασκαλίαν τῶν τέκνων τῶν ὁμογενῶν καί δὴ εἰς βάσιν τούτου ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς εἰς αὐτό, ἐπομένως δέ διὰ τε τήν οἰκοδομήν καί τά λοιπά τούτου ἀναγκαῖα ὁ μὲν Γρηγόριος Κωνσταντᾶς κατέβαλεν εἰς μετρητά χρυσούς Καισαρικούς Πεντακοσίους. Ὁ δέ Ἄνθιμος ὁ Γαζῆς ὁμοίως χρυσούς Πεντακοσίους, καί ἅπασαν τήν

Τύχη ἀγαθῆ.

Κατά τό 1814. σωτήριον ἔτος, ἐν μηνί Ἰουλίῳ οἱ Γρηγόριος Ἐροδιάκωνος ὁ Κωνσταντᾶς καί Ἄνθιμος Ἀρχιμανδρίτης ὁ Γαζῆς, φιλογενεῖα κινηθέντες, ἀπεφάσισαν νά θεμελιώσωσι Σχολεῖον τακτικόν εἰς τήν πατρίδα αὐτῶν. Μετρητά χρυσάκια καί τὸ Πήλιον ὄρος, ἐπὶ ἀνατροφῆς καί διδασκαλίαν τῶν τέκνων τῶν ὁμογενῶν καί δὴ εἰς βάσιν τούτου ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς εἰς αὐτό. Ἐπομένως δέ διὰ τε τὴν οἰκοδομήν καί τὰ λοιπὰ ἀναγκαῖα ἔβαλεν ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, κατέβαλεν ἑξ ἑξακοντῶν χρυσῶν Καισαρικών Πεντακοσίων. Ὁ δέ Ἄνθιμος ὁ Γαζῆς ἐπὶ τῶν χρυσῶν Πεντακοσίων, καί ἅπασαν τὴν βιβλιοθηκῆν αὐτῶν. Ἐπὶ δὲ ἀφιέρωσαν εἰς αὐτὸ καὶ τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ἐπισκοπῆς Λιγυρίας αὐτῶν.

Ἐπὶ τῶν Μεταρῶν χρυσῶν, ἑστί τὸν συνδραμεῖται συνεισφέρειν εἰς τὴν οὐκ ἐπιλείπει τὸ κατὰ Πεντακοσίων χρυσῶν καὶ τῶν ἀναμνηστικῶν αὐτῶν τῶν Μελίων ἄρχοντι εἰς τὸν ἕκτον αὐτῶν ἔτος καὶ ὁ Μελίων τῶν Σχολῆς ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἀναμνηστικῶν αὐτῶν.

Τό χειρόγραφο συνυποσχετικό τοῦ Ἄνθιμου Γαζῆ περί ιδρύσεως τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς, πού συντάχθηκε κατά τόν Ἰούλιο 1814 ἀπό τοὺς ιδρυτάς της, Ἐροδιάκωνο Γρηγόριο Κωνσταντᾶ καί Ἀρχιμανδρίτη Ἄνθιμο Γαζῆ. Σ' αὐτό δηλώνεται ἡ ἀπό μέρους τους καταβολή, σέ μετρητά, γιά τά ἐξοδα τῆς ἀνεγέρσεώς της, ἀνά 500 χρυσῶν καισαρικών νομισμάτων. Ἐπίσης ἡ ἀπό τόν Ἄνθιμο Γαζῆ προσφορά τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης καί τῶν κερδῶν ἐκ τῆς πωλήσεως τοῦ λεξικοῦ του (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

Βιβλιοθήκην αὐτοῦ. Ἔτι δέ ἀφιέρωσεν εἰς αὐτό καί ὄλην τήν ἔκδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ αὐτοῦ». Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν τό κείμενο τοῦτο, σημειώνονται καί τά ὀνόματα ἀρκετῶν ἄλλων δωρητῶν, μέ μικρότερες καταβολές. Ἐξ αὐτῶν, οἱ καταβάλλοντες —γράφει— «πεντήκοντα χρυσούς καί ἐπέκεινα ὡς φιλοτιμούμενοι εἰσάξαι τάς Μούσας εἰς τήν Ἑλλάδα λέγονται Μουσαγέται».

Ὁ Γαζής, προτοῦ ἀκόμη συμπληρωθῆ τό κτίριο καί λειτουργήσῃ ἡ Σχολή, ἀπό τό 1814 πού ἄρχισε τό κτίσιμό του μέ τήν ἐπιστάσια τοῦ Κωνσταντᾶ, εἶχε στείλει στίς Μηλιές, μαζῆ μέ τά πρῶτα χρήματα, τήν προσωπική του βιβλιοθήκη καί ἄλλα βιβλία πού ἀγοράσθηκαν γιά τή συμπλήρωσί της. Ἔστειλε ἀκόμα ἀρκετά πειραματικά ὄργανα γιά τήν ἄρτια διδασκαλία τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας. Μερικά ἀπό αὐτά σώζονται σήμερα, σέ μιά προθήκη φυλαγμένα, καί πιστοποιοῦν τή σημασία πού ἔδιναν, ἐκεῖνος καί οἱ συνεργάτες του, γιά τήν καλή καί κατά βάθος ἐκπαίδευσιν τῶν μαθητῶν στίς νέες αὐτές ἐπιστήμες: Ἐποπτικά μέσα διδασκαλίας κατά τίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα (ὅταν καί σήμερα ἀκόμα λείπουν ἀπό πολλά σχολεῖα μας). Μεταξύ τῶν ὀργάνων αὐτῶν, καί μιά ἀπό τίς πρῶτες ἐργαστηριακές ἠλεκτρικές μηχανές τύπου Ramsden.

ΟΙ ΠΟΛΥΤΙΜΕΣ ΠΑΛΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΞΕΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ.— Παραδειγματικά θά μνημονεύσουμε, πρῶτα, μερικές ἀπό τίς παλαιές ἐκδόσεις ξένων συγγραφέων, ἀπό τήν κατηγορία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού ἀποτελεῖ καί τό βασικό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς μας. Περιέχει, βέβαια, ἡ Βιβλιοθήκη καί πάμπολλα βιβλία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καί τῆς θεολογίας, καθῶς καί ἄλλα παλαιά κείμενα, ἀλλά αὐτός ὁ τομέας δέν εἶναι τοῦ ἰδικοῦ μας ἐνδιαφέροντος. Ἐκεῖνο, πού θά συγκινήσῃ τοὺς μελετητάς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι τά σπάνια παλαιά βιβλία τῆς ἰδικῆς τους εἰδικότητος, μέ τά ὅποια καί θά ἀσχοληθοῦμε.

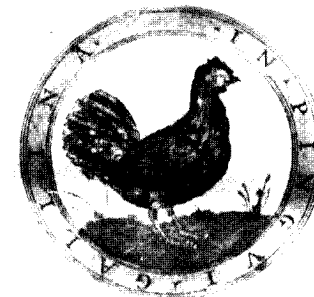
Ἀπό τίς παλαικές τοπικές ἱστορικές βιβλιοθήκες δέν

LE SECOND LIVRE DE LA NATURE DES OYSEAVX

VIVANTS DE RAPINE, TANT DE LOVR

que de naut, avec leurs descriptions & portraits,
retirez du naturel.

Par Pierre Belon du Mans.

A PARIS,

Chez Guillaume Caillet, devant le college de Cambrai
à l'entree de la Poullegralle.

1 5 5 5.

Avec privilege du Roy.

Τό ἐξώφυλλο τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ πολυτίμου γαλλικοῦ συγγραμματος τοῦ PIERRE BELON DU MANS ὑπό τόν τίτλο LA NATURE DES OYSEAVX, πού ἐξεδόθη στό Παρίσι τό 1555 (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

νομίζω ότι καμιά άλλη παρουσιάζει τέτοιο πλούτο σε συγγράμματα αυτού του είδους. Θά πρέπει, λοιπόν, να τή χαρακτηρίσουμε σαν μιά από τις πρώτες των θετικών επιστημών του τόπου μας. Η γειτονική της, ή επίσης αξιόλογη βιβλιοθήκη της Ζαγοράς, πολύ λίγα τέτοιας κατηγορίας βιβλία, ελληνικά και ξένα, έχει να μάς παρουσιάσει.

Από τις πολλές ξένες εκδόσεις, θά πρέπει να ξεχωρίσουμε και να θαυμάσουμε τη «Γαλλική Όρνιθολογία», με τον τίτλο «La Nature des oiseaux» του Pierre Belon du Mans, εκδόσεως Παρισίων του 1555, που στολίζεται από πλήθος εικόνων εξαιρετικής τεχνικής, από τη ζωή των διαφόρων πτηνών. Είναι ξυλογραφίες κατά τό περίγραμμα κι έχουν συμπληρωθή κατά τά χρώματα με τό πινέλο σε κάθε άντίτυπο. Κατόπιν, μιά όγκώδη κοσμογραφία, που έπιγράφεται «Harmonia Macrocosmica» και εκδόθηκε στό Άμστερνταμ τό 1708, με χάρτες και πίνακες έγχρωμους θαυμαστής αποδόσεως. Ένα «Άτλαντα», εκδόσεως του 1759 με πλήθος γεωγραφικούς χάρτες εξαιρετικής σχεδιάσεως. Μιά μοναδική σε ποικιλία σχεδίων και ύποδειγμάτων καλλιγραφία. Μιά άνθρωπολογία με πίνακες των διαφόρων μερών του άνθρωπίνου σώματος σε λεπτομερέστατη εικονογράφηση. Και άλλες πολλές εκδόσεις αυτής της κατηγορίας, θεαματικώτατες, που καταπλήσσουν. Υπάρχουν ακόμη συγγράμματα φυσικής, χημείας και φυσιογνωσίας, των τελευταίων της έποχής εκείνης εκδόσεων, στη γερμανική και τη γαλλική γλώσσα. Αναδυφώντας κανείς τις πολυτελείς αυτές εκδόσεις, θαυμάζει τη δεξιοτεχνία, τό καλλιτεχνικό αίσθημα και τό ενδιαφέρον των σχεδιαστών και των τυπογράφων εκείνων, για τά έπιτεύγματά τους, όταν σκεφθί πόσον άτελή ήσαν ακόμη τότε τά τεχνικά μέσα των τυπογραφείων και, έπομένως, ποιά προσπάθεια και προσοχή θά έπρεπε να καταβάλλεται από μέρους τους.

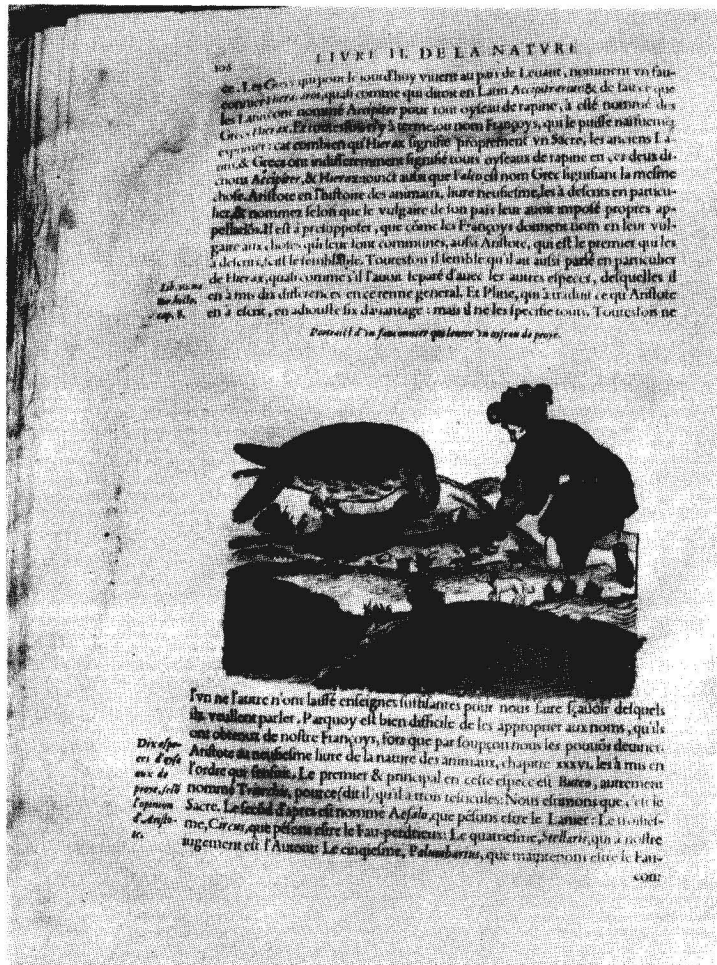
ΤΑ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΣΥΓΓΡΑΦΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ Ή ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ.— Μεγαλύτερο, όμως, ενδιαφέρον παρουσιάζουν για τόν Έλληνα

αναγνώστη οι ελληνικές εκδόσεις.* Ανάμεσά τους όφείλουμε να σταθοίμε, πρώτα-πρώτα, στους τόμους του «Έρμου του Λογίου», του πρώτου ελληνικού περιοδικού γενικής ύλης, που από τό 1811 άρχισε να εκδίδη στη Βιέννη ό Άνθιμος Γαζής, με τη συνδρομή της «Έταιρείας του Έλληνικού Λυκείου» του Ίασίου, και που τό συνέχισαν, μετά τό 1816, άλλοι λόγιοι μέχρι και τήν 21η Μαΐου 1821, όποτε και διεκόπη ή έκδοσί του.

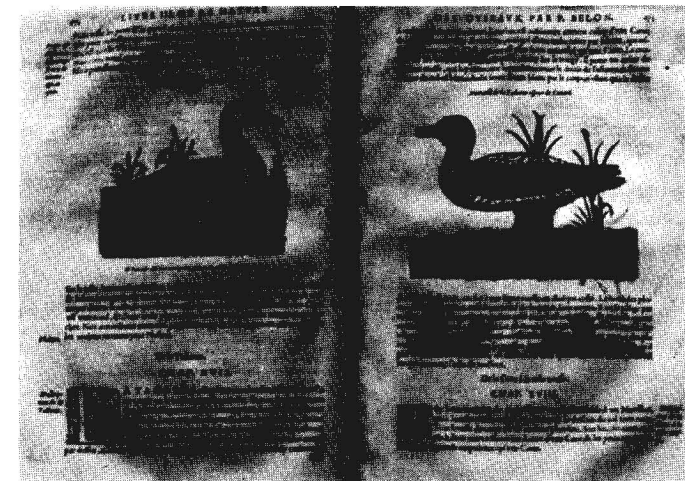
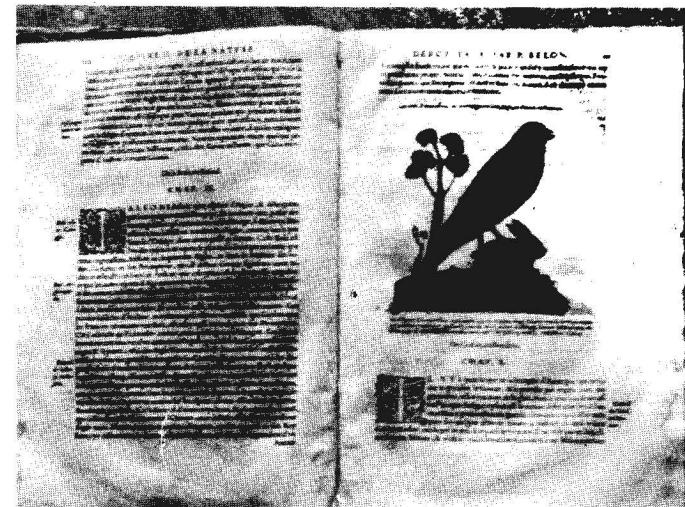
Είναι ή πρώτη ελληνική περιοδική έκδοσι, σε διμηνιαία τεύχη μικρού σχήματος, που από τις σελίδες της έδίδαν κι έμόρφωσαν με τά περισπούδαστα άρθρα τους, τόσο φιλολογικά όσο και τεχνικά και κοινωνικά, όλοι οι κορυφαίοι λόγιοι της έποχής. Αποτέλεσε τό καλλίτερο πανεπιστήμιο της έποχής και υπήρξε ένα εξαίρετο όργανο ύποδουλίσσεως και αναζωπυρήσεως της τότε ύποκαίουσας ακόμη φλόγας της Έθνεγερσίας. Της εκδόσεως αυτής είχε προηγηθί, μόνον για ένα διάστημα, ή «Έφημερίς» των άδελφών Μαρκιδών Πουλίων (Βιέννη 1790) με μικρότερη όμως άπήχησι στην άποστολή της διαφωτίσεως.

Δέν θά άσχοληθώ, φυσικά, έδω με τήν ποικιλία και τήν άξία των θεμάτων που παρουσιάσθηκαν από τις σελίδες αυτού του «Έρμου του Λογίου», ούτε με τους πολυάριθμους σοφούς συνεργάτες του. Θά περιορισθώ μόνο σε μιά μικρή άγγελία που ανακάλυψα (τεύχος άριθ. 23 του 1816) γιατί είναι πολύ ένδεικτική της άγάπης των άνθρώπων της έποχής εκείνης και των χρηματικών τους θυσιών για τήν άπόκτησι βιβλίων, και, ακόμη, των δυσκολιών που άντιμετώπιζε τότε ή προσπάθεια έμπλουτισμού των βιβλιοθηκών των διαφόρων ίδρυμάτων. Στην ένδιαφέρουσα αυτή άγγελία αναφέρεται:

* Όλοι οι αναφερόμενοι τίτλοι και τά άποσπάσματα βιβλίων διατηρούν έδω τήν γλωσσική ιδιομορφία των πρωτοτύπων, ως πρός τήν όρθογραφία, τήν σύνταξι κ.λ.

Μία από τις σελίδες του περίφημου συγγράμματος περί πτη-
 νῶν, ἐκδόσεως 1555. Φέρει μία ἐκ τῶν πολυαριθμῶν ἐγχρῶμων εἰκό-
 νων πού τό διακοσμῶν. Εἶναι ὄλες, κατὰ τό γραμμικό μέρος τῆς ἀπει-
 κονίσσεως, τυπωμένες διά ξηλογραφῆματος καί ἐπιχρωματισμένες μέ
 τό χέρι σέ κάθε ἀντίτυπο (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

Τέσσερις σελίδες ἀπό τήν Ὀρνιθολογία τοῦ Pierre Belon du Mans.
 Εἶναι, καθῶς σχεδόν ὄλες, διακοσμημένες μέ θαυμάσιες ἐγχρωμες εἰ-
 κόνες πουλιῶν (Φωτογραφία I. Κανδήλη).

«... Ἐπειδὴ πολλάκις ἐζήτησαν καὶ καθημέραν ζη-
τοῦσι καὶ ὁμογενεῖς καὶ ἀλλογενεῖς τοιαῦτα βιβλία εἰς τὴν
Βιένναν καὶ δὲν εὐρίσκουσι νὰ ἀγοράσωσιν, ἐκρίναμεν εὐ-
λογον, παρακινήσει πολλῶν ὁμογενῶν καὶ ἀλλογενῶν, νὰ
κηρύξωμεν διὰ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ, ὅτι ὅσοι ἔχουσι βιβλία
εἰς τὴν καθομιλουμένην ἡμῶν γλῶσσαν γραμμένα, καὶ ἐν
Βιέννῃ ἢ εἰς ἄλλα μέρη τυπωμένα, πολλά κειτόμενά που,
νὰ φανερώσωσι δι' αὐτοῦ τοῦ Λ.Ἐ. τὸν τόπον, εἰς τὸν
ὁποῖον εὐρίσκονται τὰ τοιαῦτα βιβλία, τὴν τιμὴν αὐτῶν, καὶ
τὸν τρόπον καθ' ὃν δύναται τις νὰ λάβῃ τὸ ζητούμενον
βιβλίον (...) Πόσον ἤθελε συνεισφέρει εἰς τὴν ταχεῖαν διά-
δοσιν τῶν φῶτων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ σύστασις ἐνός τουλά-
χιστον κατὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν τρόπον βιβλιοπωλείου, κα-
θεὶς φρόνιμος τὸ ἐννοεῖ (...) Παρακαλοῦνται ὅσοι ἔχουσι
βιβλία εἰς πώλησιν καὶ θέλουσι νὰ κηρύξωσι διὰ τοῦ Λ.Ἐ.
περὶ αὐτῶν, νὰ στέλλωσι τὰ πρὸς τοὺς Ἐκδ. τοῦ Λ.Ἐ.
γράμματά των ἀνεξόδως».

Μετά τὴ μνημειακὴ περιοδικὴ αὐτὴ ἔκδοσι, θὰ πρέ-
πει νὰ ἰδοῦμε μερικές ἀπὸ τίς χρησιμοποιούμενες τότε δι-
δακτικὲς ἐκδόσεις τῶν μαθημάτων φυσικῆς καὶ χημείας,
πού κυκλοφόρησαν κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ ἄλλες τῶν
συγγενικῶν κλάδων. Μερικές ἀπὸ αὐτές εἶναι:

— Ἡ «Φυσικὴ Πειραματικὴ περιεκτικὴ τῶν νεωτέρων
ἐφευρέσεων» τοῦ «ἐν Βουκουρεστίοις ἀρχιδιδασκάλου
Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου τοῦ Αἰγυπτίου. Τυπογραφεῖον
Λεοπόλδου τοῦ Γρουνδ ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1812».

— «Σειρά στοιχειώδης τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσι-
κῶν πραγμάτων, ἐκ διαφόρων συγγραμμάτων συλλεχθει-
σῶν ὑπὸ Κ.Μ. Κούμα Λαρισσαίου. Τυπογραφία Γεωργίου
Βενδῶτου ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1807».

— «Χημικὴ Φιλοσοφία ἢ στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς
νεωτέρας χημικῆς, νεωτέρα τινι μεθόδῳ τεταγμένα ὑπὸ Α.
Φ. Φουρκροά, Ἰατροῦ καὶ διδασκάλου τῆς Χημικῆς ἐν Πα-
ρισίοις. Ἐκ Γραικισθεῖσα μετὰ προσθήκης καὶ τινων Ση-
μειωμάτων ὑπὸ Θεοδοσίου Μ. Ἡλιάδου. Ἐπιδιορθωθεῖσα
καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ Ἀρχιμδ. Τύποις
Φ. Α. Σχραϊμβλ ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1802».

— «Ἐπιτομὴ Ἀστρονομίας συγγραφεῖσα ὑπὸ Ἱερω-
νύμου Λαλάνδ, Διευθυντοῦ τοῦ Ἀστροσκοπίου τοῦ πολε-
μικοῦ σχολείου καὶ ἐφόρου τοῦ σχολείου τῆς Γαλλίας. Με-
ταφρασθεῖσα εἰς τὴν καθωμιλημένην Ἑλληνικὴν διάλε-
κτον παρά Δ. Δ. τοῦ Φιλιππίδου τοῦ ἀπὸ Μηλιῶν τοῦ Πη-
λίου ὄρου. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, ἐπιστασίᾳ,
συνδρομῇ καὶ διορθώσει τοῦ Ἀρχιμ. Ἀνθίμου Γαζῆ. Τυπο-
γραφία Γεωργίου Βενδῶτη Βιέννη τῆς Ἀουστρίας 1803».

Μεταξὺ τῶν πολλῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας βιβλίων
ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐκδόσεις χρονικῶς παλαιότερες, μετα-
ξύ τῶν ὁποίων:

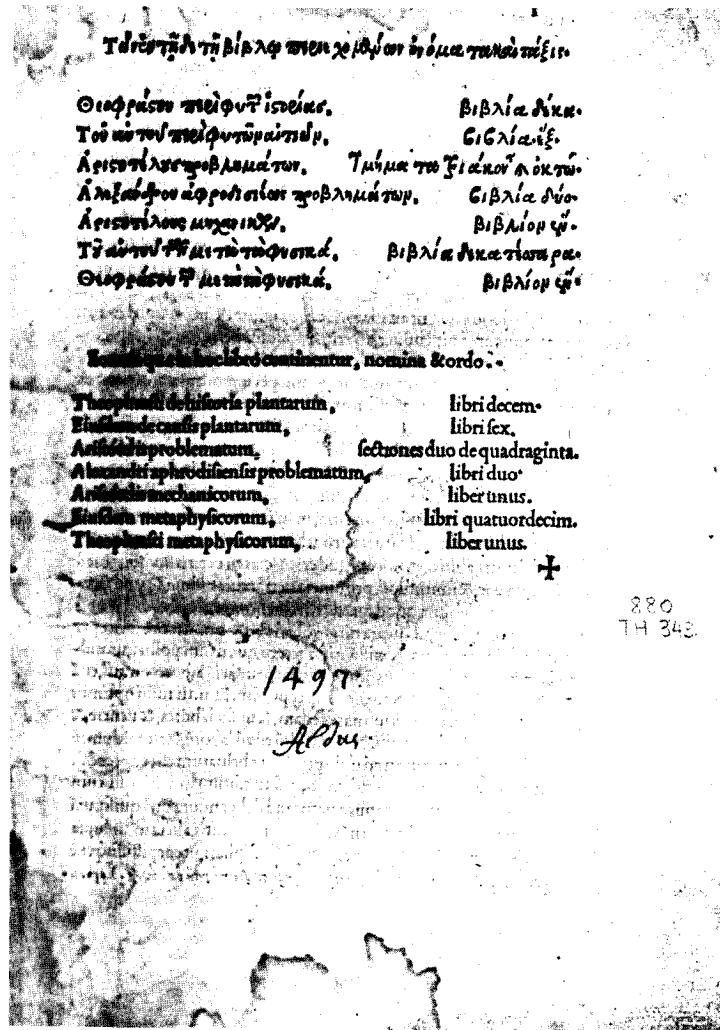
— Τὰ «Στοιχεῖα Φυσικῆς, ἐκ νεωτέρων συνεργανι-
σθέντα, ὑπὸ Νικηφόρου ἱερομονάχου τοῦ Θεοτόκου». Τύ-
ποις Βρεϊτκόφ ἐν Λειψία 1766.

— Ἡ «Νεωτερικὴ γεωγραφία, ἐρανισθεῖσα ἀπὸ δια-
φόρους συγγραφεῖς παρά Δανιήλ [Φιλιππίδου] ἱερομονά-
χου καὶ Γρηγορίου [Κωνσταντᾶ] ἱεροδ. τῶν Δημητρίων»
(τόμοι δύο), Βιέννη 1791.

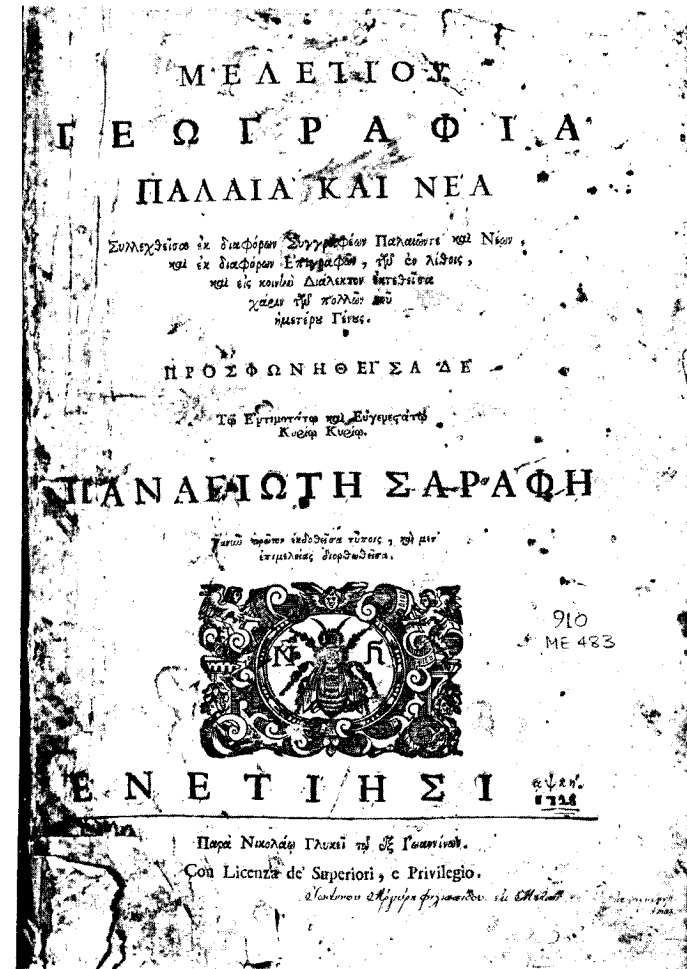
Εὐρίσκονται καὶ παλαιότερες ἀκόμη αὐτῶν ἐκδόσεις,
ὅπως ἡ «Γεωγραφία τοῦ Μελετίου», ἐκδόσις Βενετίας τοῦ
1728, καὶ ἡ ἀρχαιότερη ἴσως ὄλων ἐκδόσις «Θεοφράστου
περὶ φυτῶν, Ἱστορίας κ.λ.» (τοῦ Aldus, ἔτους 1497).

ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΧΗΜΕΙΑ ΤΟΥ Δ.
Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ.— Θὰ ἦταν κουραστικὸ ἀσφαλῶς γιὰ τὸν
ἀναγνώστη μας, ἂν συνεχίζαμε τὴν παρουσίᾳσι ὄλων τῶν
βιβλιογραφικῶν αὐτῶν κειμηλίων, πού ἀσφαλῶς μέ συγκί-
νησι θ' ἀναδυθῆσιν ὁ αἰσθαντικὸς ἐπισκέπτης τῆς Βιβλιο-
θήκης ἢ ἂν, ἀκόμη, σημειώναμε τίς τόσες περιπτώσεις ὅ-
που στά παλαιὰ αὐτὰ κείμενα, παρουσιάζονται οἱ τότε ἐπι-
στημονικὲς δοξασίαι γιὰ διάφορα θέματα. Δὲν μπορούμε
ὅμως νὰ μὴ ἀναφέρουμε, σάν μικρὸ παράδειγμα, ἓνα ἀλη-
θινὰ συναρπαστικὸ βιβλίον, πού τράβηξε τὴν προσοχὴ μας.

Ἐπιγράφεται: «Διαιτητικὴ ἢς προτέτακται καὶ ἱστορία
συνοπτικὴ περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς Ἰατρικῆς ἐπιστή-
μης, καὶ τινων περὶ αὐτὴν εὐδοκιμησάντων ἀνδρῶν ἐκ πα-

Τό ἐξώφυλλο ἑνός ἐκ τῶν πρώτων ἐλληνικῶν βιβλίων, ἐκδόσεως ALDUS τοῦ 1497. Περιλαμβάνει «Θεοφράστου περί φυτοῦ», «Ἀριστοτέλους προβλημάτων» καί ἄλλα.

Τό ἐξώφυλλο τοῦ ἱστορικοῦ βιβλίου τῆς «Γεωγραφίας παλαιᾶς καὶ νέας» τοῦ Μελετίου. Ἐκδοσι: «Ἐνετήσι 1728 Νικολάου Γλυκεῖ».

λαιῶν τε καί νεωτέρων συνερανισθεῖσα ὑπό Κωνσταντίνου Μιχαήλ τοῦ ἐκ Καστορίας, τοῦ καί τήν Ἱατρικήν ἐπιστήμην ἐσπουδακότος. (Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωσήφ Βαουμαϊστέρου ἐν Βιέννῃ 1794)». Ἀποτελεῖ συγκερασμό ἱατρικῶν καί χημικῶν γνώσεων καί πολύ ἐνδιαφέρει γιά τίς ἀντιλήψεις καί δοξασίες πού, ὅπως φαίνεται, ἐπί τῆς ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς του κυριαρχοῦσαν μεταξύ τῶν ἐπιστημόνων τῶν ἀσχολουμένων μέ τίς ἐφαρμογές τῆς ἱατρικῆς καί τῆς χημείας.

Ἀπό τό βιβλίό αὐτό, διαλέγω στήν τύχη καί μεταφέρω, σάν δεῖγμα τῶν ἐκτιθεμένων ἀπόψεων, δύο περικοπές του.

Ἡ «Διαιτητική» συνιστᾶ γιά τόν θυμόν: «Ὅσοι εἶναι εὐκόλως πρὸς θυμόν ἐπιρρεπεῖς, πρέπει κοινῶς νά ἀποφεύγωσι πάντοτε φαγητά, καί ποιά, ὅσα τό αἷμα ἐξάπτουσι, καί εἰς κίνησιν μεγάλην τό φέρουσι. Εἰς τοιοῦτους λοιπόν πολλά ὠφελεῖ τό καθαρὸν νερόν, τό γάλα καί τά ὤριμα ὀπωρικά».

Ἐξ ἄλλου, στό βιβλίό περιέχονται καί ἐνδιαφέροντες κανόνες καί ὀρισμοί γιά πολλές ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, καθῶς καί ὁδηγίες. Μεταξύ τῶν πολλῶν αὐτῶν ἀπόψεων καί χαρακτηρισμῶν, ἄς ἰδοῦμε πῶς ὁ συγγραφεύς ἀντιλαμβάνεται τόν ἔρωτα: «Ἀπό ὅλα τῆς Ψυχῆς Πάθη τό φαιδρότερον, τερπνότερον, χαριέστερον, εὐγενικώτερον, καί ἐπωφελέστερον, εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη, ἥτοι ὁ Ἔρως, ὅπου ὁ ἄνδρας πρὸς τήν γυναῖκα, καί ἡ γυνή πρὸς τόν ἄνδρα ἔχει. Ὅθεν καί πολλοί τῶν φιλοσόφων ὡς βασισιν, καί θεμέλιον ὄλων τῶν τῆς φύσεως νόμων τόν Ἔρωτα ἔκρινόν τε καί κρίνουσιν. Ἐπειδὴ καί τό σκοπιμώτατον τούτου τέλος, εἶναι ἡ συντήρησις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους».

Τελειώνοντας, θέλω νά σημειώσω —εἰδικά γιά τόν ἐπισκέπτη τῆς βιβλιοθήκης, χημικό τήν εἰδικότητα— πῶς ἔχει χρέος κάτι ἀκόμα τό ἀξιοθαύμαστο ν' ἀναζητήσῃ καί σ' αὐτό νά ἐντρυφήσῃ: Μιά ἀνέκδοτη χημεία, πού δέν πρόλαβε νά τυπώσῃ ὁ συγγραφεύς της καί πού βρίσκεται με-

ταξύ τῶν ἄλλων χειρογράφων, τά ὅποια φυλάσσονται στή Βιβλιοθήκη. Εἶναι, καθῶς ἀναφέρεται στήν πρώτη σελίδα της, τά: «Στοιχεῖα ἢ ἀρχαί Φυσικοχημικαί διωρισμένοι νά εἶναι ἀκολουθία εἰς τά ἀρχάς τῆς Φυσικῆς εἰς χρῆσιν τῶν κεντρικῶν σχολείων παρά Ματουρίνου Ἰακώβου Μπρισσόν Μέλους τοῦ ἐθνικοῦ διατάγματος τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν τεχνῶν διδασκάλου τῆς φυσικῆς καί τῆς χημικῆς εἰς τά κεντρικά σχολεῖα τοῦ Παρισιοῦ. Μεταφρασθεῖσα ἀπό τά φρανσέζικα εἰς τήν ὠμιλημένην ἑλληνικὴν διάλεκτον παρά Μιχαήλ Δημητρίου τοῦ Φιλιππίδου τοῦ ἐκ κώμης Μηλεῶν τοῦ Πηλίου ὄρους». Τοῦ κυρίως κειμένου προτάσσεται εἰσαγωγή τοῦ συγγραφέως μέ τίς ἀντιλήψεις του γιά τήν ἐξέλιξι τῆς ἐπιστήμης. Ἐπιγράφεται ἡ εἰσαγωγή: «Ἀρχή, πρόοδος, ἀκμή καί παρακμή τῶν ἐπιστημῶν ἐν γένει καί μερικῶς τῆς χημικῆς». (Ὁ ὄρος «χημεία» γράφεται ἀπό τόν Φιλιππίδην μέ υ, ἀντί μέ η ὅπως ἔχει στήν ἐποχή μας καθιερωθῆ. Εἶναι ἡ ὀρθογραφία πού ὑποστήριξε καί ἐφάρμοσε μεταγενέστερα, σάν ὀρθότερη, καί ὁ καθηγητῆς ἀκαδημαϊκός Μιχ. Κ. Στεφανίδης).

Τό χειρόγραφο αὐτό βιβλίό ἀποτελεῖται ἀπό τρία δεμένα κατάστιχα, χαρτιοῦ σκούρου χρώματος, σχεδόν πορῶδους, διαστάσεων φύλλων 20×25 ἑκατοστῶν, συνόλου σελίδων 1.020. Ἡ μετάφρασι, πυκνογραμμμένη, προσεγμένη καί ἀρκετά εὐανάγνωστη, ἔχει πολύ λίγες διορθώσεις, ὥστε νά συμπεραίνεται πῶς δέν εἶναι τό πρῶτο μεταφραστικό κείμενο τοῦ Φιλιππίδου, ἀλλά τό καθαρὸ ἀντίγραφο του. Καί ἀναλογίζεται κανεῖς πόσο ὄγκο ἐργασίας θά διέθεσε ὁ μεταφραστής γιά ν' ἀποδώσῃ τίς δυσνόητες ἀκόμη τότε ἐννοιες τοῦ πρωτοτύπου σέ στρωτή καί κατανοητὴ γλώσσα καί τί δυσκολίες θά βρῆκε γιά τόν ἐξελληνισμό τῶν χημικῶν ὄρων πού ἦσαν τότε ἀδιὰ μὸρφωτοι στήν ἑλληνική. Μά καί μόνο τό γράψιμο τοῦ κειμένου τῶν ὑπερχιλίων σελίδων, τουλάχιστον δυὸ φορές, μέ πέννα ἀπὸ φτερό κόπτας, μέ ψιλογραφία, ἐπάνω σέ πορῶδες ἀνώμαλο χαρτί καί συχνά κάτω ἀπὸ τό τρεμάμενο φῶς ἐνός λαδοφάνου, ἀποτελεῖ ἓνα ἀληθινὸ ἀνδραγάθημα!

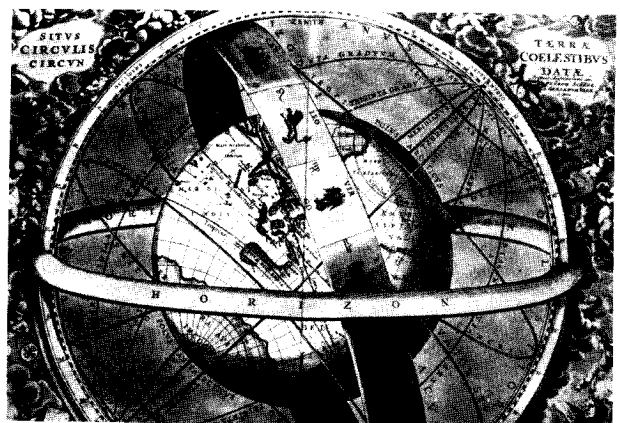
HARMONIA MACROCOSMICA

SEU
ATLAS
UNIVERSALIS ET NOVUS.
TOTIUS UNIVERSE CREATI
COSMOGRAPHIAM
GENERALEM, ET NOVAM
EXHIBENS.

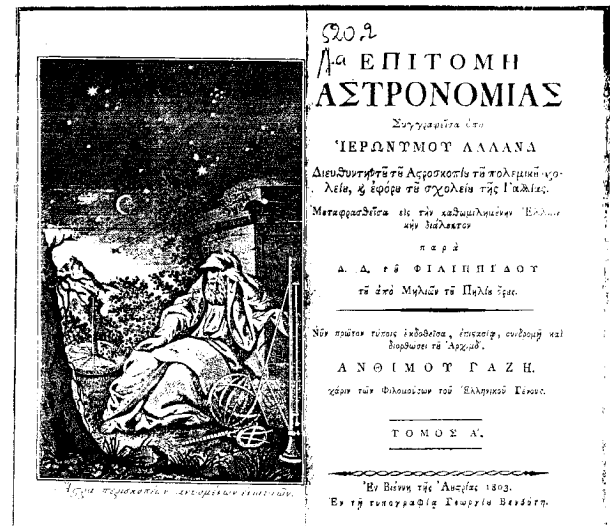
In qua
*Omnium totius Mundi Orbium Harmonica Constructio, secundum di-
versas auctorum opiniones, ac Praenomenia, seu totius Orbis Caelestis, ac
Planetarum Theoria, & Terrae Globus, tam Planis & Schematibus
Iconibus, quam Descriptionibus novis ab oculis ponuntur.*
**Orbis novum, antehac nunquam visum, cujuscunque conditionis Hominibus
utilissimum, jucundissimum, maxime necessarium, & adornatum**

STUDIO, ET LABORE
ANDREAE CELLARII PALATINI, Scholae Haeremae in Hoollandia
Boreali Rectoris.

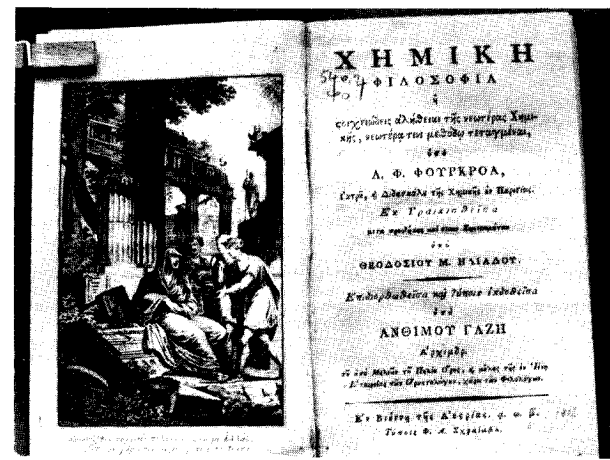
Τό εξώφυλλο του Άτλαντος «HARMONIA MACROCOSMI-
CA» που εκδόθηκε στο AMSTELODAMI τό 1708 (Φωτογραφία Ι.
Κανδήλη).

Ένας από τους πίνακες, που είναι τυπογραφικής εκτελέσεως
για την εποχή εκείνη πραγματικά αξιοθαύμαστης, της Κοσμογραφίας
«HARMONIA MACROCOSMICA» (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

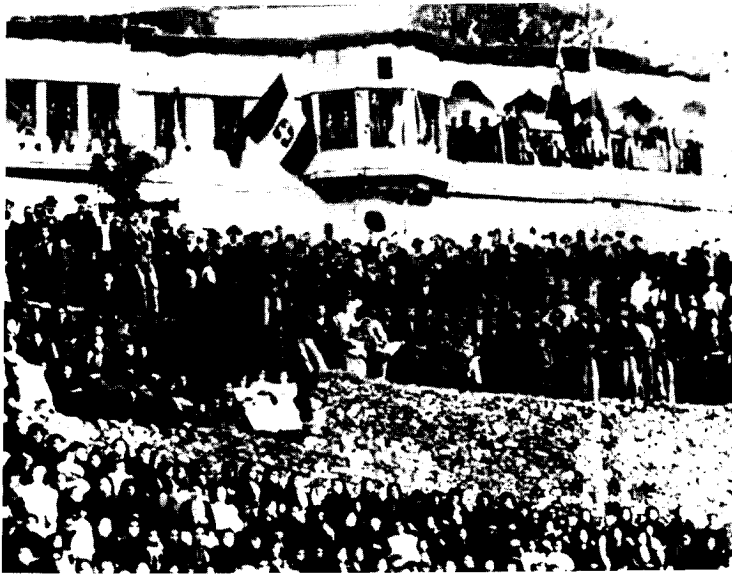

Τό εξώφυλλο της «Επιτομής Ἀστρονομίας» του Ἱερωνίμου
Ἀλάλανδ καί ἡ πρώτη εἰκόνα που διακοσμεί τό σύγγραμμα αὐτό. Μετά-
φρασι τοῦ Α.Δ. Φιλίππιδου καί ἐπιστασία καί ἐκδοσι Ἀνθίμου Γαζή.
Τυπογραφία Γ. Βενδότη. Βιέννη 1803.

Τό εξώφυλλο της «Χημικής Φιλοσοφίας» του Α.Φ. Φουκροά.
Μετάφρασι του Θεοδοσίου Μ. Ἡλιάδου καί ἐκδοσι Ἀνθίμου Γαζή.
Τύποις Φ.Α. Σχραιμβλ. Βιέννη 1802 (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Τό παλαιό κτίριο τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς, πού, ἂν καί μισορειπωμένο, σωζόταν ἀκόμη τό 1903. Ἡ φωτογραφία εἶναι παρμένη κατά τόν πανηγυρισμό τῶν ἐγκαίνιων τοῦ σιδηροδρόμου Βόλου - Μηλεῶν. Ἡ ἰταλική σημαία θά εἶναι πρὸς τιμὴν του κατασκευαστοῦ του Ἰταλοῦ μηχανικοῦ DE CHIRICO.

Εἶναι ἀνδραγάθημα πνευματικό, ἀλλά, ταυτόχρονα, καί ἐπίτευγμα φυσικῆς καί ψυχικῆς ἀντοχῆς, πού μᾶς δείχνει πόση ἀπόστασι χωρίζει τήν τότε ἐργασία ἑνός συγγραφέα, ἀπό τήν ἐργασία τοῦ σημερινοῦ συναδέλφου του. Σήμερα ἔχουμε στή διάθεσί μας ὅλα τ' ἀπαιτούμενα μέσα, ὥστε νά γίνεται εὐκολη καί ξεκούραστη ἡ δουλειά μας. Βιβλιοθηκές μέ τά σχετικά τοῦ θέματος ἄλλα βιβλία, λεξικά γιά τούς ὄρους, φωτοαντιγραφικά μηχανήματα, μαγνητόφωνα, γραφομηχανές καί δακτυλογράφους καί κάθε ἀνεσι ἐγκαταστάσεως, ἄπλετο φωτισμό, κλιματισμό τοῦ χώρου καί ἄλλες πολλές συνθηκές εὐμάρειας... Ἀληθινά, πόσο τεράστια ἡ διαφορά!

Τελευταῖα ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν θυμήθηκε κι ἐτίμησε τήν Βιβλιοθήκη Μηλεῶν, μέ τήν μεγάλη της ἱστορία, διά τοῦ χαλκοῦ μεταλλίου της. Ἡ ἀπονομή ἐγινε κατά τήν πανηγυρική συνεδρία τῆς 25ης Μαρτίου 1990, μέ ἀφορμὴ τήν συμπλήρωση τῶν 176 χρόνων ἀπό τῆς ἰδρύσεώς της.

Γ' Τά ἱστορικά τῆς ἰδρύσεως καί τῆς λειτουργίας τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς καί τῆς Βιβλιοθήκης της

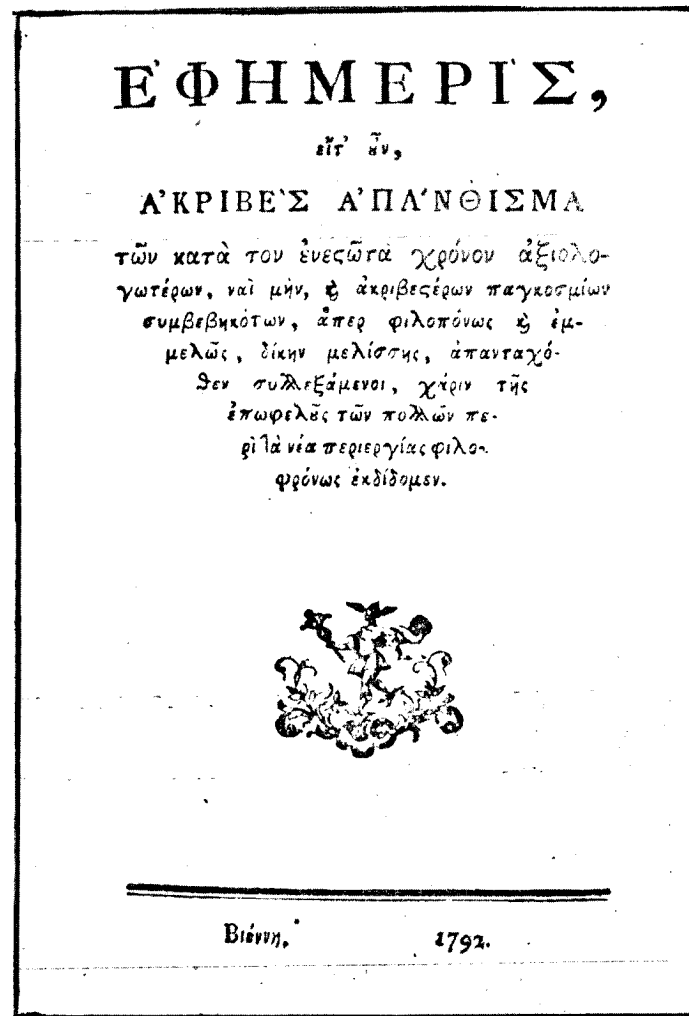
Οἱ Μηλιές πού πολύ ἄκμαζαν κατά τούς πρώτους χρόνους τοῦ 19ου αἰῶνα δέν εἶναι γνωστό πότε ἀκριβῶς οἰκίστηκαν. Ἡ παλαιότερη πληροφορία πού ἔχουμε γιά τό χωριό αὐτό τοῦ Πηλίου εἶναι τοῦ 1510. Οἱ κάτοικοί του εἶχαν ἀρχικά ἐγκατασταθεῖ στήν περιοχή Παναγιά τῆς κοιλάδας Ζερβόχιας καί ἀπό ἐκεῖ μετοίκησαν στή σημερινή τοποθεσία. Τό μικρό χωριό ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται καί νά μεγαλώνει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα καί κατά τά τελευταῖα χρόνια του παρουσιάζει σημαντική πρόοδο. Ἐχει πολλούς κατοίκους πού καλλιεργοῦν μέ ἱκανοποιητική ἀπόδοσι τά γύρω εὐφορα κτήματά τους, παράγοντας ἐληές, σύκα, μήλα καί κάθε εἶδους ὄπωρικά. Ἡ κτηνοτροφία τους ἀκμάζει καί ἐπίσης ἡ παραγωγή καί ἡ ἐπεξεργασία τῆς μετάξης. Ἀναπτύσσουν ἀκόμη ἀξιόλογη βιοτεχνική καί μεταπρατική δραστηριότητα πού ἐπεκτείνεται καί συνδέεται καί μέ τίς εὐρωπαϊκές ἀγορές. Ἡ σημειούμενη οἰκονομική ἀνεσι ἔχει ὡς φυσικό ἐπακόλουθο καί τήν ἀνάπτυξι τοῦ μεγάλου ἐνδιαφέροντος τῶν Μηλιωτῶν γιά τή μόρφωσί τους καί γιά τήν ἐκπαίδευσι τῶν παιδιῶν τους.

Συμπληρώνοντας τά ὅσα ἐκθέσαμε στά προηγούμενα κεφάλαια τοῦ μικροῦ μας πονήματος, ἄς ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ λεπτομερέστερα μέ τίς προσπάθειες πού καταβλήθηκαν ἀπό τούς πνευματικούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γιά τή μόρφωσι τῆς νεολαίας τῶν Μηλιῶν. Θά ἐκθέσουμε μέ συντομία τήν ἱστορία τῶν δύο σχολείων τους καί τίς προσπάθειες τῶν δασκάλων πού τά δημιούργησαν καί δίδαξαν σ' αὐτά.

Πρό τοῦ 1745 τά ἑλληνικά γράμματα καί ἡ διδαχή τους ἦταν ἀκόμη κάτι τό ἄγνωστο γιά τό μικρό, ἀπόμερο καί καθυστερημένο χωριό. Μόλις ἐκείνη τήν ἐποχή ἀρχισε νά λειτουργεῖ κάποιο ὑποτυπῶδες σχολεῖο, πού δημιουργοί του καί πρῶτοι δασκάλοι του ὑπῆρξαν ὁ Ἄνθιμος Παπαχατζῆς

Τό ἐξώφυλλο ἑνός ἀπό τά τεύχη τοῦ ἔτους 1820 τοῦ περιοδικοῦ «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», πού ἐκδιδόταν ἀπό τόν Ἄνθιμο Γαζή καί πού μέ τήν ποικίλη ὕλη του, τήν ἐπιστημονική καί πατριωτική, ἀποτελέσε ἐξαιρετο ὄργανο ὑποδαυλίσεως καί ἀναζωπυρώσεως τῆς ὑποκαίουσας ἀκόμα τότε φλόγας τῆς ἐθνεγερσίας.

Τό ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἑλληνικῆς περιοδικῆς ἐκδόσεως, ὑπό τόν τίτλο «Ἐφημερίς», τῶν Ἀδελφῶν Πουλίων. Ἐκδοσι: Βιέννη 1792.

καί ὁ ἱεροδιάκονος Ζαχαρίας, ὁ «Γολιώτης». Στεγαζόταν ἀρχικά πρόχειρα καί μόλις τό 1773 ἀπόκτησε μιά μικρή δική του στέγη. Σ' αὐτό τό σχολεῖο, στά πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας του, διδάχθηκαν τά στοιχειώδη γράμματα καί οἱ μεγάλοι Μηλιῶτες διαφωτιστές Ἐνθιμος Γαζῆς, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καί Δανιήλ Φιλιππίδης.

Ἡ μεταγενέστερη Μηλιώτικη Σχολή, πού ξεκίνησε μέ τή φιλοδοξία τῶν ἰδρυτῶν τῆς ν' ἀποτελέσει ἀνώτερη Ἀκαδημία, μέ πρόγραμμα τῆ διδασκαλία, σέ μορφή Πανδιδακτηρίου, ἀνωτέρων μαθημάτων, φιλοσοφίας, μαθηματικῶν, φυσικῶν, φυσιογνωστικῶν καί φιλολογίας, σέ στάθμη πανεπιστημιακή, ὕστερα ἀπό τήν ἄρνησι τῆς Πύλης γιά χορήγησι τῆς σχετικῆς ἀδείας, περιορίστηκε ἀναγκαστικά στόν τύπο ἑνός ἀπλοῦ Λυκείου. Μιάς μικρότερης σχολῆς, ὅπως ἴσως ἦταν ὁ μῦθος πειθαρχημένης καί συστηματικῆς διδασκαλίας, ἀπό κάθε πλευρά ἀνώτερης ἀπό ἐκείνη τή στοιχειώδη πού παρέιχε τό πρῶτο σχολεῖο τῶν Μηλιῶν, τό κατά 70 χρόνια παλαιότερό τῆς.

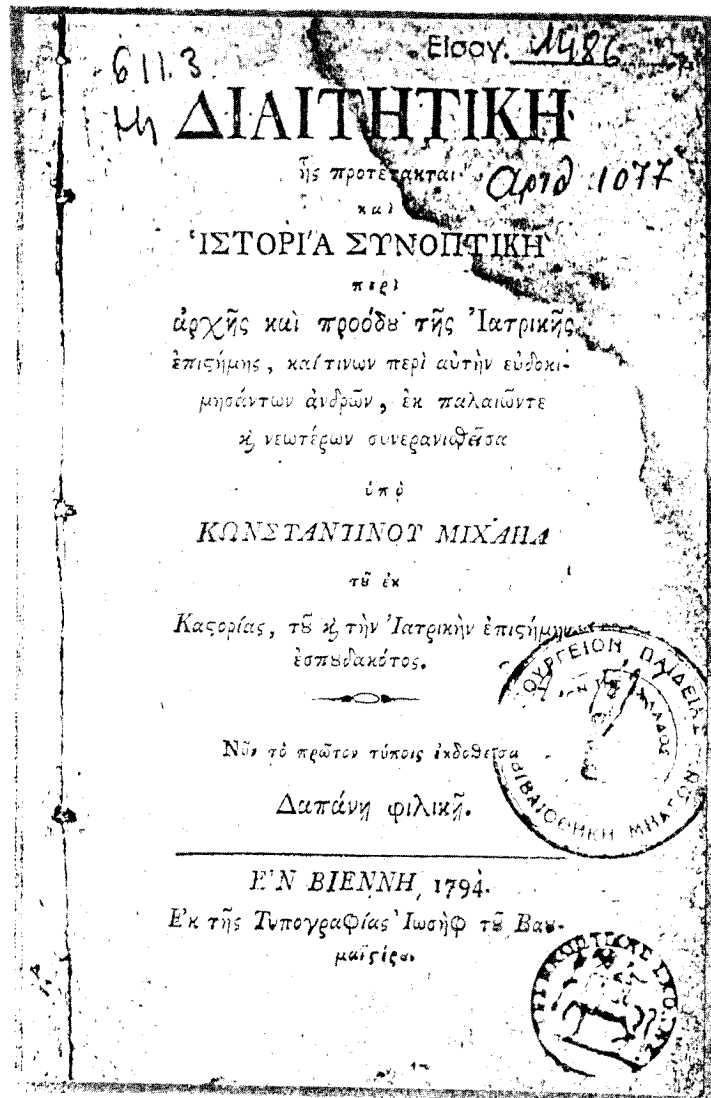
Τήν ἰδέα γιά τή νέα αὐτή σχολή τήν ἐμπνεύστηκε ἀρχικά ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὅταν τό 1812 ξαναγύρισε στήν πατρίδα του τίς Μηλιές. Εἶχε διαμείνει μακριά τῆς ἐπί πολλά χρόνια. Ἀρχικά στή Γερμανία καί τήν Ἰταλία, πρὸς συμπλήρωσι τῆς μορφώσεώς του, ἰδίως στή Φιλοσοφία καί τίς Φυσικές Ἐπιστήμες, καί κατόπιν λόγω τῆς πολύχρονης ἐκπαιδευτικῆς του ἀπασχολήσεως στά προοδευμένα κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ, τό Βουκουρέστιο, τή Βιέννη καί τά Ἀμπελάκια. Τή σκέψι του αὐτή τήν υἰοθέτησε ἀμέσως, μέ μεγάλο ἐνθουσιασμό, ὁ Ἐνθιμος Γαζῆς καί ὁ ἄλλος Μηλιώτης λόγιος, ὁ Δανιήλ Φιλιππίδης, πού καί οἱ δύο τους ἦσαν ἐγκατεστημένοι τότε στή Βιέννη καί συνεργάζονταν ἐκεῖ μέ ἀξιόλογη συγγραφική καί ἐκδοτική δραστηριότητα.

Στό πρὸς τόν Κωνσταντᾶ γράμμα τοῦ Γαζῆ, τῆς 13ης Σεπτεμβρίου 1812, γράφει: «Δέν λείπω νά σέ συγχαρῶ διότι κατευοδόθη εἰς τό φίλον ἔδαφος τῆς Πατρίδος καί νά σέ εὐχηθῶ νά ριζώσης πλέον καί νά βλαστήσης καί νά κάμης καρπούς (...) τώρα πάλιν τρέφεις τόν ἴδιον σκοπόν (...) τήν ἀποκατάστασιν δηλ. ἑνός τακτικοῦ σχολείου εἰς Μηλιαῖς (...). Ἐπειτα καί ὁ Δανιήλ (ἐννοεῖ τόν Φιλιππίδη) καί ἐγώ καί

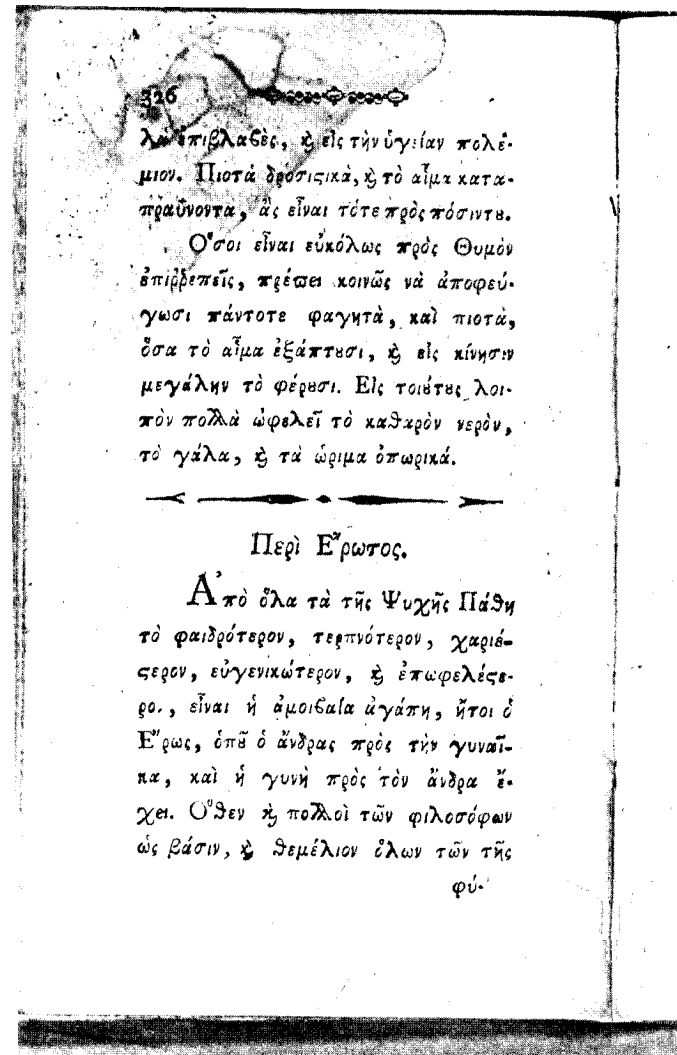
ἄλλοι ἴσως (θά βοηθήσωμεν), διά νά γίνῃ οὐχί Σχολεῖον ἀπλοῦν, ἀλλά Πανδιδακτήριον (...). Εὐθύς ἀφ' οὗ βάλης ἀρχήν, φανέρωσόν μοι διά νά κάμωμεν ἀρχήν βοηθείας. Μή τό ἀμελήσης νά ζῆς, ἀλλ' εὐθύς βάλλε τό εἰς πρᾶξιν». Καί στόν «Ἐρμή τόν Λόγιο» τῆς 15ης Ἰουνίου 1815 ἀναγγέλει: «Εἰς ταῖς Μηλιαῖς τοῦ Πηλίου Ὅρους οἱ προεστῶτες, διά παρακινήσεως τοῦ φιλογενοῦς ἀνδρός Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, ἐσύστησαν σχολεῖον φιλοσοφίας καί φιλολογίας, εἰς τό ὁποῖον σχολαρχεῖ ὁ ρηθείς κύρ Γρηγόριος. Μεγάλας ἐλπίδας ἔχει τό γένος ὅταν οἱ πρόκριτοι αὐτοῦ, ἡγεμόνες, ἀρχιερεῖς, ἄρχοντες, προεστῶτες, φροντίζουν τήν πρόοδον τῆς παιδείας».

Καί σέ λίγο ἄρχισε ἡ ἀνοικοδόμησι τοῦ κτιρίου γιά τό νέο σχολεῖο, μέ τήν φροντίδα καί τήν ἐπίβλεψι τοῦ Κωνσταντᾶ καί μέ δαπάνες τοῦ ἰδίου, τοῦ Γαζῆ καί τῶν ἄλλων δωρητῶν. Ἀναγέρθηκε στήν κοντινή τοῦ παλαιοῦ σχολείου τοποθεσία, πού ὁ Κωνσταντᾶς ἐπέλεξε, στήν περίβλεπτο θέσι ἑνός πλατώματος πρὸς τά ψηλῶματα τῶν Μηλιῶν, πού σκιαζόταν ἀπό «ἄλσος δρυῶν καί φηγῶν». Κτίστηκε ἐκεῖ γρήγορα, αὐτό τό εὐρύχωρο καί φωτεινό οἰκοδόμημα, σέ ἀρχιτεκτονικά ἀξιόλογο σχέδιο γιά τήν ἐποχή του, πού διέθετε μεγάλες αἰθουσες διδασκαλίας καί κατάλληλους χώρους γιά τή στέγασι τῆς πλούσιας βιβλιοθήκης πού θα καταρτιζόταν, πρὸς ἐξοπλισμό τοῦ ἐτοιμαζομένου ἐκπαιδευτηρίου. Βιβλιοθήκης ἀντάξιας τοῦ προβλεπομένου φιλοδόξου ἐκπαιδευτικοῦ τῆς προγράμματος. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Γαζῆς, ἔστειλε ἀπό τή Βιέννη, συσκευασμένα σέ μεγάλα κιβώτια τά βιβλία τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης καί τά ἄλλα πού ἀγόραζε καί ἐπίσης τ' ἀπαιτούμενα γιά τήν ἀποδοτική διδασκαλία τῶν φυσικῶν μαθημάτων ἐποπτικά ἐργαλεῖα, κάτι πρῶτοφαντο γιά τήν ἐποχή ἐκείνη, προκειμένου γιά τήν τόσο μορφωτικά καθυστερημένη δούλη Ἑλλάδα. Κατέφθαναν, ὅλ' αὐτά, μέ μύριους κόπους, στήν ἀπομακρυσμένη ὄρεινή κωμόπολι καί τά παραλάμβανε συνεχῶς ὁ ἀκούραστος καί ἐνθουσιώδης Κωνσταντᾶς.

Σέ λίγο, τό 1817, ἐγκαταλείποντας τίς ἀνέσεις καί τά ἄφθονα μέσα πού τοῦ παρέιχε ἡ ζωὴ στή Βιέννη, ἡ προοδευτικώτερη αὐτή καί πλουσιώτερη πόλι τῆς τότε Εὐρώπης, κατέφθασε καί ὁ Ἐνθιμος Γαζῆς στίς Μηλιές καί οἱ δύο τους ἀ-

Τὸ ἐξώφυλλο τῆς «Διαιτητικῆς» τοῦ ἐκ Καστορίας Ἰατροῦ Κωνσταντίνου Μιχαήλ. Τυπογραφία Ἰωσήφ Βαουμαίσιτρου. Βιέννη 1794. Κάτω δεξιὰ διακρίνεται ἡ σφραγίδα τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς.

Ἡ σελίδα τῆς «Διαιτητικῆς» τοῦ Κ. Μιχαήλ, σὴν ὁποῖαν ἀναφῶνται τὰ περὶ «Θυμοῦ» καὶ «Ἐρωτος» (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

φοσιώθηκαν στο έξις στην σπουδαία εκπαιδευτική αποστολή τους. Η Μηλιώτικη Σχολή, έτοιμη πλέον καθ' όλα, έχει εν τώ μεταξύ άρχισει να λειτουργεί από τό 1816, με ιδιαίτερη επίδοσι στη διδασκαλία τών Φυσικομαθηματικών μαθημάτων. Οί ίδρυταί της, μέ τά άνώτερα μαθήματα πού διδάσκουν καί τή νεωτεριστική μέθοδο τής διδαχής τους, τής έχουν δώσει τή μορφή, όπως θά τήν όνομάζαμε σήμερα, ένός Πρακτικού Λυκείου. Καί θά πρέπει να τήν χαρακτηρίσουμε ως τήν πρώτη, μορφώσεως στίς φυσικές επιστήμες, σχολή του τόπου μας, μιά σχολή διδαχής γνώσεων πρακτικής εφαρμογής, αντίθετα από τίς περισσότερες άλλες, στίς όποίες κυριαρχούσε ή διδασκαλία τών φιλολογικών καί θεολογικών μαθημάτων.

Κατά τό «έξοδολόγιο» πού συνέταξε ό Γαζής τό 1821, για τίς δαπάνες τής σχολής καί τής βιβλιοθήκης, καταβλήθηκαν συνολικά από μέρους του 33.323 γρόσια καί από μέρους του Κωνσταντά 23.000. Για τόν Δ. Φιλιππίδη αναφέρεται ή υπόσχεσί του περί καταβολής 5.000 όλλανδικών φιορινίων. Ός πρós τή δωρεά όμως αυτή δέν είναι έξακριβωμένο ποίον τελικά χρηματικό ποσό καταβλήθηκε πραγματικά.

Πολύ γρήγορα, ήδη από τό 1818, ή Μηλιώτικη Σχολή άναγνωρίζεται από όλους ως ύποδειγματικό εκπαιδευτικό ίδρυμα καί συγκαταλέγεται μεταξύ τών όλίγων άνωτέρας αποδόσεως σχολείων τής Ελλάδος, έστω καί αν δέν είχε κατορθωθεί να του δοθεί επίσημα ή μορφή τής Ακαδημίας. Δυστυχώς ή διάρκεια τής ζωής του υπήρξε πολύ σύντομη. Σέ λίγο, στίς 7 Μαΐου 1821 κηρύχθηκε ή επανάστασι τής Θετταλομαγνησίας, μέ επί κεφαλής τούς ίδιους, τούς ήρωικούς δασκάλους καί ίδρυτές του, τόν Γαζή καί τόν Κωνσταντά. Είχε όμως άτυχο καί σύντομο τέλος. Παρά τίς αίματηρές μάχες πού έδωσαν οί όλιγάριθμοι καί κακά όπλισμένοι Πηλιορείτες κατά τών τουρκικών σιφών, ή επανάστασι σ' αυτή τινι περιοχή καταπνίγηκε γρήγορα καί έπακολούθησε λεηλασία καί καταστροφή τής Σχολής καί τής Βιβλιοθήκης της από τούς μαινομένους Τούρκους. Από τά βιβλία τής πολύτιμης Βιβλιοθήκης, πού υπολογίζονταν σέ 10.000 τόμους, άλλα διαρπάγησαν, άλλα κάηκαν καί άλλα, τά όλιγώτερα,

διασώθηκαν, φυλαγμένα στα σπίτια τών προυχόντων τών Μηλιών, πού μέ κίνδυνο τής ζωής τους τά περισυνέλεξαν καί τά άπόκρυψαν.

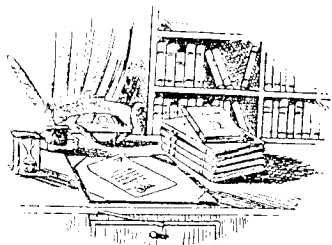
Καί άλλες περιπέτειες τής Βιβλιοθήκης έπακολούθησαν κατά τά μεταγενέστερα χρόνια. Η τελευταία έξ αυτών ήταν ή πυρπόλησι τών σπιτιών τών Μηλιών από τούς Γερμανούς, κατά τήν εποχή τής κατοχής, πού σέ όρισμένα έξ' αυτών φυλάγονταν άκόμα πρós προστασία τους πολλά από τά σπουδαιότερα βιβλία τής παλιής Βιβλιοθήκης καί έτσι γίνηκαν παρανάλωμα τής φωτιάς. Τό νέο σημερινό κτίριό της άναγέρθηκε τό 1928, παρά τήν κεντρική πλατεία τής Κωμοπόλεως, μέ δωρεά τής Μηλιώτισσας άρχόντισσας Κρυσταλλίας Οικονομάκη. Αυτό, ύστερα από τίς μεγάλες ζημιές πού έπαθε από τούς σεισμούς του 1955, μέ δαπάνη του Κράτους, αναστηλώθηκε καί συμπληρώθηκε μέ προσθήκη καί δευτέρου πατώματος (1972-1974). Η επίβλεψι τών επισκευών ανατέθηκε στον άρχιτέκτονα κ. Αργύριο Φιλιππίδη, άπόγονο του εκ τών ιδρυτών τής Βιβλιοθήκης Δανιήλ Φιλιππίδη, ό όποίος καί έδωσε στο κτίριο τήν επιτυχημένη, πηλιορείτικης αρχιτεκτονικής, σημερινή διαμόρφωσί του.

Μετά τίς καταστροφές του 1821 καί τήν επί χρόνια άναγκαστική διακοπή τών εργασιών τής σχολής, μία νέα εποχή, φυσικά περιορισμένης δραστηριότητας, άρχισε καί πάλιν σ' αυτήν. Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, μετά τήν άποτυχία τής επανάστασεως τής Θετταλομαγνησίας, κατέφυγε εις τήν άλλη μαχομένη Ελλάδα καί βοήθησε τόν άγώνα τής απελευθερώσεως, μέ τή σοφία, τήν ένεργητικότητα καί τήν τιμιότητά του, από διάφορες ύψηλές θέσεις πού του εμπιστεύθηκαν οί τότε διοικήσεις. Διατέλεσε μέλος του Αρείου Πάγου, Έφορος τής Παιδείας καί τελευταία (1828) διευθυντής του πρώτου Έθνικού Όρφανοτροφείου πού ιδρύθηκε στην Αίγινα. Θαυμάστηκε ή απόδοσι τής δουλειάς του, σ' όλες αυτές τίς εμπιστευτικές θέσεις πού του άνέθεσαν. Αλλά άργότερα, στο νέο Κράτος, δέν τόν χρησιμοποίησαν ανάλογα μέ τήν αξία καί τήν ικανότητά του. Καί άπογοητευμένος ξαναγύρισε τό 1834 στην στενάζουσα καί πάλιν από τήν τυραννία δούλη Πατρίδα του. Υπέργηρος, μά πάντα, παρά τήν κλωνισμένη ύγεία του, άκαταπόνητος, άφιέρωθηκε εκ νέου στο κύριο έργο του, του δασκάλου. Έγκα-

ταστάθηκε στό μισοερειπωμένο κτίριο τῆς σχολῆς καί ξανάρχισε τή διδασκαλία του, σπαταλώντας τίς τελευταῖες λίγες δυνάμεις του, φυσικά, ὅπως πάντα, δωρεάν, χωρίς καμιά ἀπαίτησι κάποιας ἀμοιβῆς.

Οἱ νέοι, ἀπό τά χωριά τοῦ Πηλίου καί τίς γύρω περιοχές του, συνέρρεαν κοντά του γιά νά τόν ἀκούσουν καί νά διαφωτισθοῦν ἀπό τά σοφά διδάγματά του. Ἡ γέρικη, σάν ἐκεῖνον, γειτονική βαλανιδιά, προστάτευε καί στέγαζε, κάτω ἀπό τά κλαδιά της, ὅλους ἀδελφωμένους, δάσκαλο καί μαθητάς, κατά τίς ἀτέλειωτες ὥρες τῆς διδασκαλίας του. Συνέχισε διδάσκοντας μέχρι καί τήν τελευταία ἡμέρα τῆς πολυτιμῆς, γιά τήν πνευματική ἀνάδειξι καί διαφώτισι τοῦ τόπου, ζωῆς του. Ἀσκητικός καί λιτοδίαιτος, πέθανε κατάμονος, μιά νύχτα τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1844, ἐπάνω στό μεγάλο τραπέζι πού χρησιμοποιοῦσε γιά γραφεῖο τήν ἡμέρα καί κρεβάτι του τή νύχτα. Αὐτό τό πολύτιμο ἱερό κειμήλιο εὐτυχῶς ἔχει διασωθεῖ καί φυλάσσεται, μεταξύ τῶν ἄλλων, στή θρυλική Βιβλιοθήκη τῶν Μηλιῶν. Ἀποτελεῖ ἕνα μνημεῖο πού διατρανώνει τήν ἀπλότητα, τό ἀκαταπόνητο, τήν αὐτοθυσία, τίς ἀρετές αὐτές πού διέκριναν τοὺς δασκάλους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Μνημεῖο πού ἀξίζει τό προσκύνημα ὄλων τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος, μεγάλων καί μικρῶν, ἐκείνων πού σήμερα ἀπολαμβάνουν καί ἀξιοῦν ὅλες τίς δυνατές ἀνέσεις κατά τήν ἀσκησι τοῦ λειτουργήματός τους.

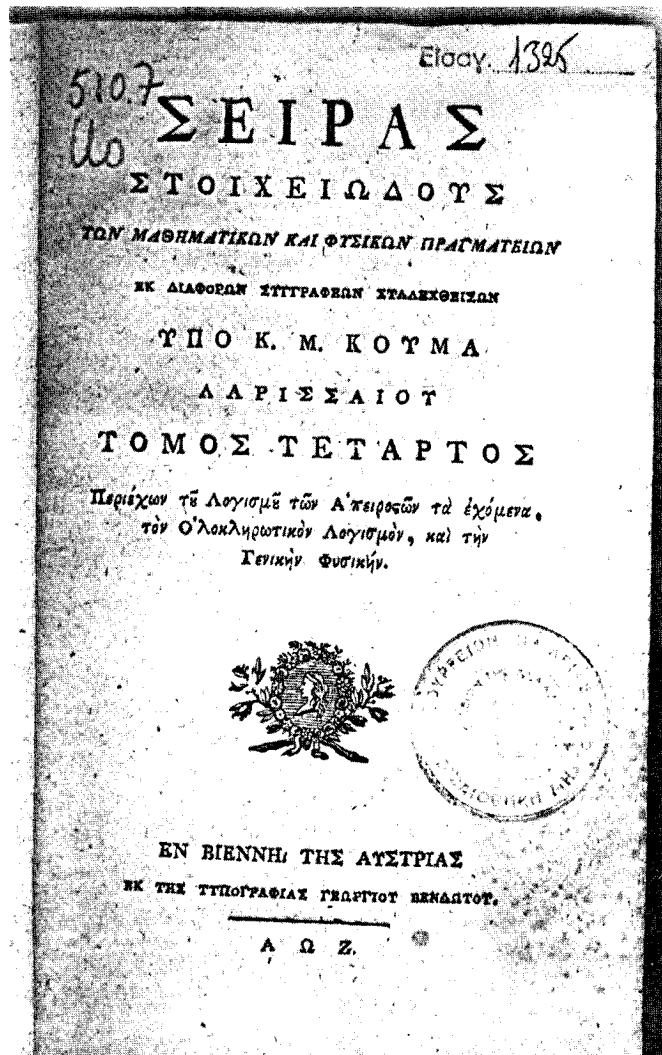

Δ' Ὁ κατάλογος τῶν φερομένων ὡς δωρητῶν γιά τήν ἴδρυσι τοῦ Λυκείου καί τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Μηλιῶν καί τόν ἐξοπλισμό τους

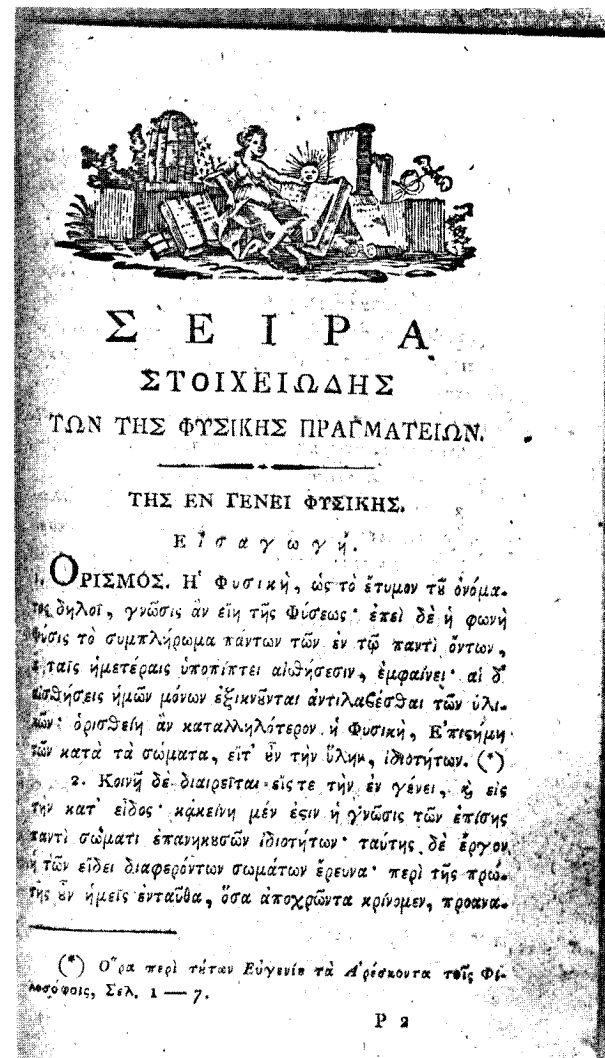
Συμπληρώνοντας τά περί δωρεῶν, ἀπό μέρος πατριωτῶν, γιά τήν ἴδρυσι τοῦ Λυκείου, τῆς Βιβλιοθήκης του καί τοῦ ἐξοπλισμοῦ των, ἐπιβάλλεται φρονοῦμεν, νά μνημονεύσουμε τίς σχετικές δηλώσεις, τῶν ἀποκαλουμένων «μουσαγετῶν», πού εἶναι καταχωρημένες στίς σελίδες τοῦ σωζομένου καταλόγου.

Μεταφέρουμε, ἐπί λέξει, τά εἰς τόν κατάλογο τῶν δωρητῶν ἀναγραφόμενα:

- 1) Τῷ 1814 Μαΐου 16 ἀφιέρωσεν ὁ μακαρίτης Φίλιππος Παπα-Σακελλαρίου ἐκ Σιστοβίου χρυσοῦς Καισαρικούς τῆς Αὐστρίας δώδεκα 12
- 2) Τῷ αὐτῷ ἔτει Ὀκτωβρίου 15 ἀφιέρωσεν ὁ κύριος Νικόλαος Χρυσόχου ἐκ Μακρυνίτζης χρυσοῦς Καισαρικούς ἐξήκοντα ἕξ 66
- 3) Τῷ αὐτῷ ἔτει Μαρτίου 12 ἀφιέρωσεν ὁ μακαρίτης Ἰωάννης Χατζῆ - Ἀποστόλη ἐκ Κυδωνιῶν χρ. Κ. δέκα πέντε 15
- 4) Τῷ 1816 Ἀπριλίου 11 ἀφιέρωσεν ὁ μακαρίτης Γεώργιος Σωτήρη Σαμπαχτάνη ἐκ Φιλιππουπόλεως φιορίνια Ἀουστριακά 500 ἤτοι χρυσοῦς Καισαρικούς ἑκατόν ἔνδεκα 111
- 5) Τῷ 1816 Μαρτίου 15 ἀφιέρωσεν μακαρίτης Ἰωάννης Καλοῦσιος ὁ διδάσκαλος ἐκ Τυρνάβου δέκα κομμάτια βιβλία παλαιῶν συγγραφέων οἷον Θουκυδίδου Ξενοφῶντος κλπ. ἐν οἷς γεγραμμένον τό Δῶρον

Τὸ ἐξώφυλλο τοῦ τετάρτου τόμου τοῦ περὶ «Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγμάτων» συγγράμματος τοῦ Κ.Μ. Κούμα (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ συγγράμματος τοῦ Κ.Μ. Κούμα μετὰ τὴν εἰσαγωγήν περὶ «τῆς ἐν γένει Φυσικῆς» (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

εις τήν Μηλιωτικήν βιβλιοθήκην Ἰωάννης Καλούσιος.

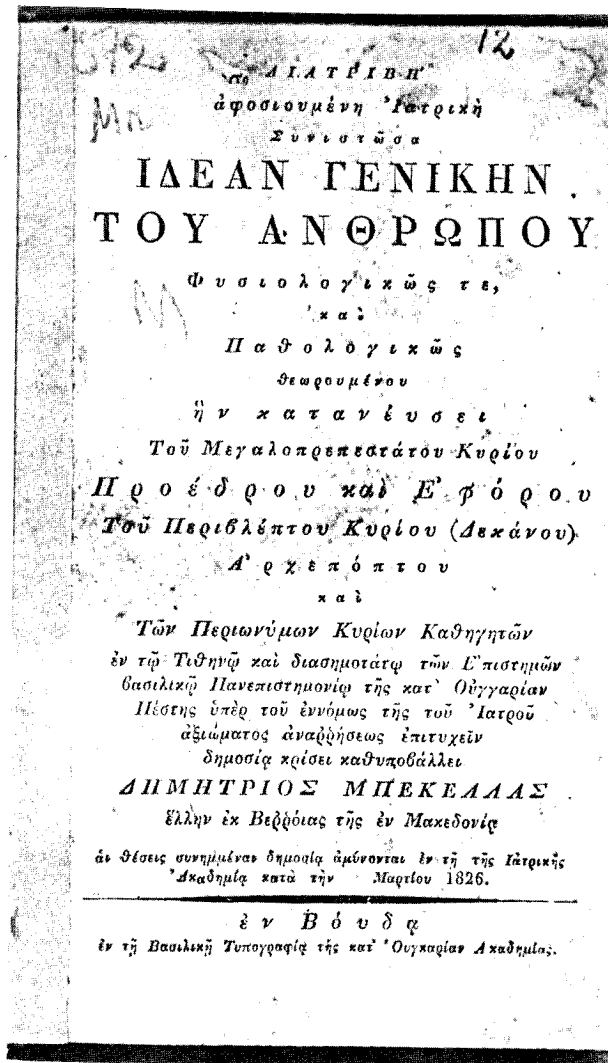
- 6) Τῷ αὐτῷ ἔτει ἀφιέρωσε τό ἐν Βιέννῃ παρεκκλήσιον τῶν παρεπιδήμων Γραικῶν (χάρτινα φιορίνια 500) ἦτοι χρυσοῦς 30
Ἵμοίως ἢ κατὰ τό αὐτό ἔτος δωδεκάς ἦτοι:
7) Ὁ κύριος Στέριος Τριανταφύλλου ἐκ Μεσόβου φιορίνια 150 = ... 9
8) Ἀναστάσιος Δουδούμης ἐξ Ἰωαννίνων φιορ. 100 = ... 6
9) Οἱ ἀδελφοί Ποστολάκα Δημήτριος καί Νικόλαος χρυσοῦς 10
10) Οἱ ἀδελφοί Πρωῖου ἐκ Χίου φιορ. 70 = ... 4
11) Ἰωάννης Διαμάντου ἐκ Καστορίας φιορ. 100 = ... 6
12) Ἰωάννης Πετροβίκης φιορ. 100 = ... 6
13) Ἀθανάσιος καί Ναούμ Λαζάρου ἐκ Μπιτωλίων φιορ. 50 = ... 3
14) Γιάντζος Ι. Τόσκου φιορ. 25 = ... 1
15) Γεώργιος Παπᾶ-Πολύζου φιορίνια 25 καί τήν Γερμανικήν μετάφρασιν τοῦ Καντεμῆρ = ... 1 1/2
16) Οἱ ἀδελφοί Ρίζου Ἰωάννης καί Βασίλειος ἐκ Θεσσαλονίκης φιορν. 200 ἦτοι χρυσ. 12
17) Χαρίζανος Ζαχαρίου ἐκ Μπλάτζης φιορ. 100 = ... 6
18) Μιχάλης Ἀδάμ Μάμμου φιορ. 40 = ... 2 1/2
19) Ἰωάννης Δημητρίου φιορ. 200 = ... 12
Ἵσα λαμβάνει ἡ Μηλιωτική Σχολή ἀπό τήν ἐταιρείαν τῆς ὁποίας τό γραφεῖον ἀντί τοῦ κύρ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου ἐπέρασεν εἰς Μυνηϊάν εἰς τόν κύριον Βάαδεν.
20) Ἔλαβα διά τοῦ Μητροπολίτου κυρίου Ἰγνατίου τῷ 1815 Ἀπριλίου 24 ἐκ τῶν εἰς τοῦτο τό ἔτος συναχθέντων φλωρία 371 φιορίνια 36 χρ. 56.
21) Ἐτησίως προσφέρει ὁ ἐν Βιέννῃ εὐγενέστατος κύριος Φρίες (Fries) χ. 25.

Ε' Ὁ Ἰατρός Κωνσταντῖνος Μιχαήλ καί ἡ σπουδαία διαφωτιστική προσφορά του μέ τό βιβλίον του «Διαιτητική»

Ἐνα ἀπό τά πολύτιμα βιβλία τῆς Μηλιωτικῆς Βιβλιοθήκης, πού ἔχουν κινήσει ζωηρό τό ἐνδιαφέρον μου, εἶναι ἡ «Διαιτητική» τοῦ ἱατροῦ Κωνσταντίνου Μιχαήλ. Τό μνημονεύω σέ προηγούμενον κεφάλαιον καί παραθέτω ἐκεῖ δύο περικοπές ἀπό τό κείμενό του. Δυστυχῶς τό ἀντίτυπον πού βρίσκεται στή βιβλιοθήκην τῶν Μηλιῶν εἶναι ἐν μέρει λαφυραγωγημένο. Σῶζονται μόνο οἱ πρῶτες καί οἱ τελευταῖες σελίδες του, ἐνῶ οἱ περισσότερες ἄλλες ἔχουν ἀποσπασθεῖ ἀπό κάποιο βάρβαρον «θαυμαστήν» ἀναγνώστην του, ὥστε νά μή ἔχει γίνει ἀπό μέρους μου ἡ ὁλοκληρωτική μελέτη του.

Ὅταν, κατὰ τό 1985, κυκλοφόρησε ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ μικροῦ αὐτοῦ πονήματός μου, μεταξύ ἐκείνων στούς ὁποίους τό ἀπέστειλα, συγκαταλεγόταν καί ὁ σεβαστός μου φίλος, σπουδαῖος καί σοφός Ἀκαδημαϊκός - Καθηγητής ἀείμνηστος Νικόλαος Κ. Λούρος. Εἰς ἀπάντησιν ἐπήρα τό ἰδικόν του βιβλίον: «Μακροζωία - Πρωτοποριακές προσπάθειες - Ἀθήνα 1971», πού στήν πρός ἐμένα ἀφιέρωσί του, μέ θερμά λόγια, τόνιζε τό κοινόν ἐνδιαφέρον μας γιά τό ἐξαιρετό συγγραφικόν ἔργον τοῦ γιατροῦ Κ. Μιχαήλ.

Τό βιβλίον τοῦ Ν. Λούρου (σελίδων 221) ἀναφέρεται καί ἀναλύει τό περιεχόμενον τῶν συγγραμμάτων καί τήν δι' αὐτῶν προσφοράν, κατὰ τό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος, δύο ἀξιοθαυμάστων πρωτοπόρων γιαιτρῶν τῆς τότε πολυῦ ἀκόμη ἱατρικά καθυστερημένης ἐποχῆς. Τοῦ διαπρέμαντος στή Βαϊμάρη Γερμανοῦ Christoph Wilhelm Hufeland μέ τό βιβλίον

Τό ἐξώφυλλο τῆς διατριβῆς τοῦ ἐκ Βερροίας Δημητρίου Μπεκέλλας πού ἀποτελεσε τή βάση γιά τήν ἀπονομή σ' αὐτόν τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος Ἱατρικῆς (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

του «Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern, Jena 1798 (2α ἔκδοσι)» καί τοῦ Ἑλληνα ἀπό τήν Καστοριά Κωνσταντίνου Μιχαήλ μέ τό βιβλίό του «Διαιτητική», πού ἐκδόθηκε στή Βιέννη τό 1794, καί πού ἐκεῖνος εὐτύχησε νά ἔχει μελετήσῃ ἓνα ἄρτιο καί πλήρες ἀντίτυπό του. Καί τά δύο αὐτά συγγράμματα ἀποβλέπουν στό νά διαφωτίσουν καί νά ἐπιτύχουν, μέ τήν ἐφαρμογή τῶν ὑποδείξεών τους, τήν διάσωση καί παράτασι τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων — τήν μακροζωία τους.

Στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου τοῦ ὁ Ν. Λούρος χαρακτηρίζει τήν «Διαιτητική» τοῦ Κ. Μιχαήλ «ἐκπληκτική» καί γράφει: «δέν μπορεῖ παρά νά συγκινηθεῖ κανεῖς ὅταν ἀναλογισθεῖ τό σκοπό τοῦ συγγραφέα τῆς, τόν κόπο του καί τήν ἐπιστημονική ἐνημέρωσή του». Ἡ «Διαιτητική», πού δημοσιεύθηκε τρία χρόνια προγενέστερα τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ ἀναλόγου περιεχομένου συγγράμματος τοῦ μεγάλου Hufeland, εἶχε ἐκλαϊκευτικό σκοπό καί εἶναι γραμμένη στή δύσκολη καί ἀνώριμη ἀκόμη τότε λαϊκή γλῶσσα, μέ «ὄλη τή στοργή, τοῦ συγγραφέα τῆς, γιά τοὺς ὑποδουλωμένους ἀδελφούς του, πού ζοῦσαν μέσα στήν ἀγνοία καί τήν κακομοιρία». Τό πόσο ἐκτιμήθηκε καί ἀγαπήθηκε ἀπό αὐτούς ἡ διαφωτιστική προσπάθεια τοῦ Κ. Μιχαήλ, ἀποδεικνύεται ἀπό τό ὅτι τήν πρώτη ἔκδοσι τῆς «Διαιτητικῆς» του (τήν εἰκόνα τοῦ ἐξωφύλλου τῆς ὁποίας καί δημοσιεύω) τήν ἀκολούθησαν ἀκόμη δύο. Ἡ δευτέρα τό 1809 καί ἡ τρίτη τό 1819, ἀπό τήν τυπογραφία τοῦ «ἔξ Ἰωαννίνων Πάνου Θεοδοσίου» (πού διατηροῦσε τυπογραφεῖο στή Βενετία), μέ πρόλογο τοῦ Σπυρίδωνος Βλαντῆ.

Γιά τόν Κωνσταντῖνο Μιχαήλ δέν ἔχουμε δυστυχῶς πολλές βιογραφικές πληροφορίες. Δέν γνωρίζουμε τήν ἡμερομηνία γεννήσεως καί θανάτου του. Μόνο ὁ Κ. Σάθας («Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασι

διαλαμπάντων Ἑλλήνων». Ἐν Ἀθήναις 1868) πληροφορεῖ πὺς γεννήθηκε στήν Καστοριά καί «ἐξεπαιδεύθη τά ἐγκύκλια γράμματα παρά Παπα-Γεωργίου τῷ Σιατιστεῖ, ὕστερον δέ μεταβάς εἰς Γερμανίαν ἐσπούδασε Ἱατρικὴν καί Φιλοσοφίαν». Πρέπει νά ἦταν περίπου κατά δέκα χρόνια μεγαλύτερος τήν ἡλικία τοῦ Hufeland. Ἐκτός τῆς «Διαιτητικῆς» του, μετέφρασε καί τήν «Ἵγιεινή» τοῦ Tissot (1785). Ἀπό τόν Νέον Ἑλληνομνήμονα τοῦ Σπύρου Λάμπρου ἔχουμε τήν πληροφορία πὺς ὁ ἰατρός Κ. Μιχαήλ διετέλεσε Μέγας Λογοθέτης τοῦ Κωνστ. Μαυροκορδάτου, Βοϊβόδα Οὐγγροβλαχίας. Νά πρόκειται ὁμως περί τοῦ ἰδικοῦ μας ἢ ἄλλου συνωνύμου του; Ἄλλοι Ἕλληνες, ἀμέσως μεταγενέστεροι, πού ἀσχολήθηκαν μέ θέματα ὑγιεινῆς καί μακροζωίας καί τούς ὁποίους, μέ τήν εὐκαιρία, θά πρέπει νά μνημονεύσουμε εἶναι ὁ Γρηγόριος Καλλιρόης (1829), ὁ Πέτρος Βελλαράς (1829) καί ὁ Μανουήλ Δίδυμος (1844). Ἀπό κανέναν ὁμως ἀπό αὐτούς δέν ἀναφέρεται ὁ πρωτοπόρος, προγενέστερός τους, καί τόσο κατατοπισμένος στά ἱατρικά θέματα Κ. Μιχαήλ. Πολύ ἀργότερα (1874), ὁ Γεώργιος Α. Μακκάς, Καθηγητής τῆς Νοσολογίας, μίλησε στόν θαυμάσιο πρυτανικό του λόγο «Περί εὐεξίας καί μακροβιότητος».

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὁμως στόν Κ. Μιχαήλ καί τά γραφόμενά του. Στό βιβλίο του ὁ Ν. Λούρος ἔχει μεταφέρει καί σχολιάσει ἱατρικά μεγάλες περικοπές ἀπό τήν «Διαιτητικὴ» του. Μοῦ δίδεται κατόπιν τούτου ἡ δυνατότητα, χάρις σ' αὐτό, νά γνωρίσω κι ἐγὼ στοὺς ἀναγνώστες μου ἐνδιαφέρουσες ἀπό τό βιβλίο τοῦ Κ. Μιχαήλ περικοπές, πού ἀναφέρονται στίς πρὸ 200 ἐτῶν ἀντιλήψεις τῆς ἐπιστήμης γιά τίς λειτουργίες του ὄργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, γιά τά μέσα διατροφῆς του καί τίς συνθηκῆς διατηρήσεως τῆς ζωῆς του.

Καί πρῶτα ἄς ἴδοῦμε τί γράφει γιά τή φυσιολογία τῆς ἀναπνοῆς: «Ἡ ζωὴ μας κρέμαται ἀπό τήν διηνεκὴ τῆς καρδίας καί τοῦ πνεύμονος κίνησιν καί ἀπό τήν ἐντεῦθεν παν-

τοτινὴν ἐν ὄλῳ τῷ σώματι κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος. Ὁ πνεύμων διὰ τῆς κινήσεώς του κάμνει ἀκόμη τό αἶμα κόκκινον, πυκνόν, θερμόν». «Ὁ ἀήρ, ὅταν εἶναι εὐκρατος καί κατά τήν θερμότητα σύμμετρος, τότε εἶναι εἰς τήν ὑγείαν ὠφέλιμος». Γνωρίζει, λοιπόν, καθὼς δείχνουν τά γραφόμενά του, τά περί ὀξυγόνου καί τῆς δράσεώς του, πού ἤδη τότε εἶχε ἀνακαλυφθεῖ καί ὀνοματισθεῖ (Lavoisier - Joseph Priestly), καί, χωρὶς νά τό μνημονεύει, ἀναφέρεται ἔμμεσα στή δράσι του καί τήν ὠφελιμότητά του.

Γιά τίς τροφές καί τά φαγητά πού ὠφελοῦν ἢ βλάπτουν γράφει πολλά: «Τό κρέας τό μοσχαρίσειον κατέχει τόν πρῶτον τόπον». «Τό βοϊδίσειον εἶναι ξηρότερον καί δέν εἶναι τόσον εὐκολοχώνευτον». Ἀντίθετα, λέγει, «πρὸς τό ἀρνίσειον, μάλιστα δέ ὅταν τό ἀρνίον εἶναι πολλά νέον». «Τό πρόβειον εἶναι πάντοτε ὠφελιμώτερον». «Τό κριαρίσειον εἶναι τό πλέον νοστιμώτερον καί καλλίτερον τῶν ἄλλων». «Τό γιδίσειον καί τό τράγειον κρέας εἶναι πάντη ἄνοστον, βρωμερόν καί βαρὺ πολλά εἰς τόν στόμαχον». «Τό χοίρειον κρέας εἶναι πολλά καλόν, ὅταν μάλιστα ὁ χοῖρος εἶναι θρεμμένος μέ βαλανίδια καί σιτάρι».

Κατόπιν γράφει γιά «τά πτηνά, τά ὀψάρια, τά ὄστρακοδέρματα, τά ὄσπρια, τά χόρτα καί τούς καρπούς» καί ἀναφέρεται στήν θρεπτικὴ ὄλων αὐτῶν χρησιμότητα καί πεπτικὴ ἱκανότητα.

«Τό νερόν, λέγει, εἶναι τό προσφυέστερον πιστόν εἰς κάθε ἀνθρωπον» καί ξεχωρίζει τό καθαρὸ καί κατάλληλο ἀπό τό ἀκατάλληλο. «Τό νερό τῆς βροχῆς κατερχόμενο κάτω εἰς τήν γῆν καί συμμιγνυόμενον μέ διαφόρους ἀναθυμιάσεις καί μέ διάφορα μικρά ἀόρατα ζυῶφια, τά ἐν τῷ ἄερι εὐρισκόμενα, γίνεται ἐντεῦθεν ἀκάθαρτον». Ὡστε ὁ Μιχαήλ ἤδη ἀπό τό 1794 ἔχει κάποια ἰδέα περί μολύνσεως, μιὰ ἄγνωστη ἀκόμη τότε εἰς τούς ἄλλους ἀντίληψι. «Τό λιμναῖον νερόν εἶναι τό πλέον χειρότερον». «Τό ποτάμιον νερόν ἐμπεριέχει

καί τοῦτο τόσας σχεδόν ἀκαθαρσίας ὅσας καί τό λιμναῖον.

Πολύ τόν ἀπασχολεῖ τό κρασί. «Αἱ ἐνέργειαι τοῦ πιοτοῦ τούτου εἶναι θαυμάσιαι καί ἀξιέπαινοι, ἄν ἡ χρῆσις του γίνε-ται μέ μετριότητα». «Ὁφελεῖ τούς γέροντας μᾶλλον παρά τούς νέους», «Ὅθεν πολλά καλόν εἶναι καί λίαν ὠφέλιμον διά νά μήν ἀρχίσωσιν οἱ νέοι νά πίνωσι κρασί ἕως τόν εικο-στόν τέταρτον χρόνον τῆς ἡλικίας των». Διά τά ἄλλα ποτά, μεταξύ τῶν ἀναφερομένων, προσθέτει: «Ἀνόητα καί πολλά ἀστόχαστα κάμνει ἐκεῖνος πού χωρίς αἰτίαν μεταχειρίζεται τήν ρακήν».

Καί περί πολλῶν ἄλλων ἀπασχολεῖται πού θά ἐκούρα-ζαν ἐάν τά μετέφερα στό πόνημά μου. Γράφει ἀκόμη καί συμβουλεύει γιά τίς ἐπιβαλλόμενες καλές συνθηκικές διαβίω-σεως τοῦ ἀνθρώπου ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους. Περί τῶν καταλλήλων γιά κάθε ἐποχή ἐνδυμάτων του. Περί ὕ-πνου καί ἀπαιτουμένης χρονικῆς διαρκείας του, περί κινή-σεως τοῦ σώματος καί τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, περί ἀπαι-τουμένης ἀναπαύσεως.

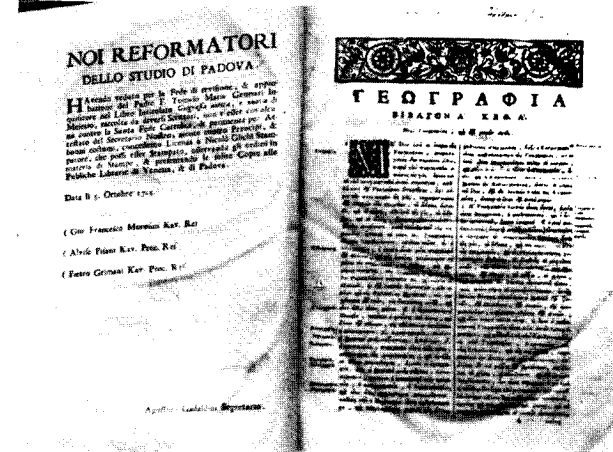
Γιά τά πάθη τῆς ψυχῆς μᾶς δίδει τούς ἰδικούς του ὀρι-σμούς καί τις ἰδικές του ἀντιλήψεις, πού παρουσιάζουν ξε-χωριστό ἐνδιαφέρον, ὥστε νά ἀξίζει ν' ἀπασχοληθοῦμε γιά μερικά ἀπό αὐτά.

Περί τοῦ «ἔρωτος καί τοῦ θυμοῦ», τά δύο μεγάλα ὅπως ἐκεῖνος τά χαρακτηρίζει πάθη, ἀπασχοληθήκαμε ἤδη σέ προηγούμενο κεφάλαιο. Ἄς ἰδοῦμε, λοιπόν, ἐδῶ πῶς ἐκεῖ-νος κρίνει μερικά ἀπό τά ἄλλα, τά μικρότερα.

«Ἡ λύπη εἶναι ἓνα πάθος τῆς ψυχῆς ἰσχυρώτατον, ἢ ὅ-ποια ἢ ἐνεργεῖ ὀλίγορα καί αἰφνιδίως ἢ κατά ὀλίγον. Φθει-ρει τό σῶμα, φέρει τόν ἀνθρωπον εἰς τήν μελαγχολίαν μέ ἐντελῆ τῶν νεύρων φθοράν»,

«Ὁ φθόνος εἶναι πάθος φθοροποιόν».

«Ἡ ἐντροπή εἶναι καί αὕτη ἓνα τῆς ψυχῆς πάθος, ὅπερ προέρχεται ἀπό κανένα συμβεβηκός τό ὁποῖον ἀγαποῦμε

Οἱ πρώτες σελίδες τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελετίου. Παρ' ὅτι ἐκδοσι τοῦ 1728 εἶναι ἀρίστης τυποτεχνικῆς ἐκτελέσεως. (Φωτ. Ι. Κανδήλη).

καί θέλομεν νά κρύψωμεν ἀπό ἄλλους».

«Ὁ φόβος εἶναι προσδοκία καί ἀκαρτέρεσις διά κἀνένα κακόν (...). Καί ἐξετάζοντος τὰς δυνάμεις μας, δέν εὐρίσκο-μεν αὐτάς ἰκανάς διά νά ἐναντιωθῶμεν εἰς τοῦτο».

«Ἡ ἐκπληξις δέν εἶναι ἄλλο, παρά ἓνας αἰφνίδιος καί ἀ-προσδόκητος φόβος».

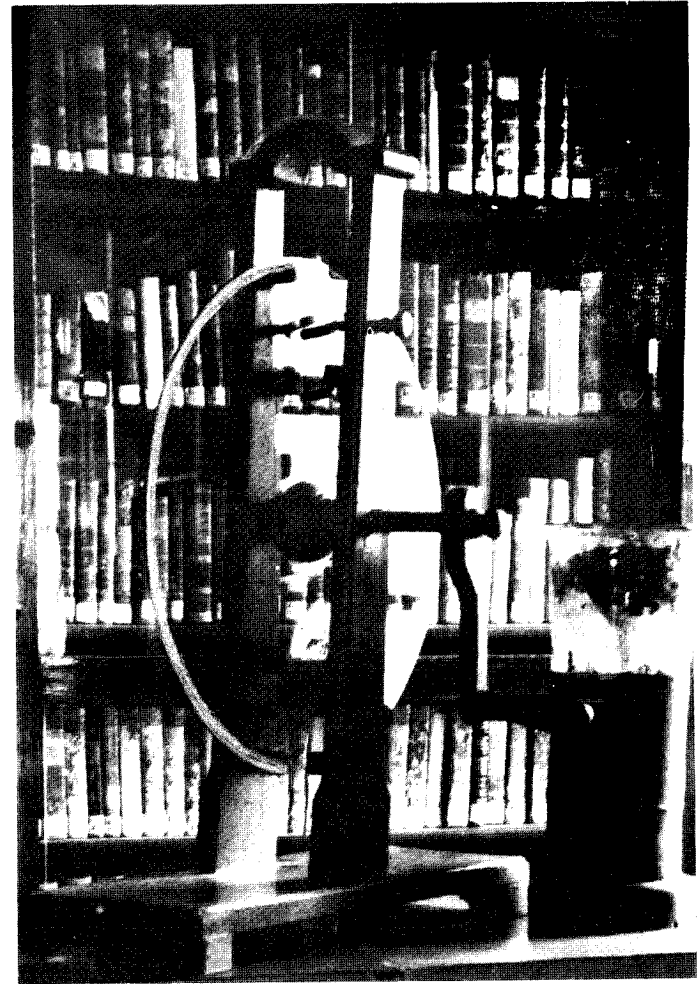
«Χαρά, εὐθυμία, τερπνότης καί περιχαρία εἶναι τό αὐτό τῆς ψυχῆς πάθος καί δέν διαφέρουσι παρά μόνον κατά τινα βαθμόν (...). Εἶναι ὑγιεινόν εἰς τό σῶμα καί ὠφέλιμον, ὅταν δέν περάσῃ τῆς μετριότητος τά ὅρια (...). Διά τοῦτο ὅσοι ἔ-χουσι μίαν παντοτινὴν χαράν ἀπό κέρδη, πραγματείας, παι-γνιδίων ἢ ἀπό εὐφραντικῆς συναναστροφῆς κακά καί ὀλέ-θρια ἔχει ἀποτελέσματα».

ΣΤ' Ἡ προσωπικότης τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ
ὡς μελετητοῦ, ὡς ἐπιστήμονος, ὡς διδασκάλου,
ὡς πολεμιστοῦ, ὡς πολιτικοῦ ἡγέτου

Κατά τήν προηγηθεῖσα τῆς Ἐθνεγεροσίας 50ετία, καθώς ἤδη ἐξεθέσαμε, ἡ σκλαβωμένη Ἑλλάδα, εὐτύχησε ν' ἀποκτήσει μεγάλους κατά τήν ψυχὴ καὶ φωτισμένους κατά τό πνεῦμα διδασκάλους, πού διακρίθηκαν, κοντά στή σοφία τους, γιά τόν πατριωτισμό τους καί γιά τή γενναιότητά τους. Ὁ ἀπό μέρους τους πνευματικός διαφωτισμός ἐμόρφωσε τοὺς νέους μας κι ἀνέπτυξε τή γνώσι καί τό σθένος τους, ὡστε, μέ τή συναίσθησι τοῦ καθήκοντος καί τήν ἀπόκτησι ἀκατάβλητης μαχητικότητος νά κατορθώσουν νά καταβάλουν τά πολυάριθμα στίφη τοῦ σκληροῦ δυνάστη καί νά ἐπιτύχουν, μέ τόν ξεσηκωμό τοῦ 1821, τό θαῦμα τῆς ἀπελευθερώσεως.

Μεταξύ ὄλων αὐτῶν τῶν μεγάλων καί ἀξίων πατέρων, γιά μένα, ἀπό κάθε πλευρά, τήν πρώτη θέσι κατέχει ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς. Καί θεωρῶ ὑποχρέωσί μου, συμπληρώνοντας τά ὅσα στά προηγούμενα κεφάλαια γι' αὐτόν καί τοὺς ἄλλους συναθλητάς του ἐξέθεσα, νά ἐπανέλθω καί νά ἐγκύψω λεπτομερέστερα εἰδικά στήν μοναδική προσωπικότητά του. Τό θεωρῶ ἀκόμη ὡς γενικώτερη ὑποχρέωσι, ἀφοῦ, καθώς εἶναι φανερό, ἡ Ἑλληνική Πατρίδα δέν ἔχει προσέξει ἔως τώρα ἀνάλογα, οὔτε ἔχει τιμήσει ὅσο θά ὀφείλε, τόν μεγάλο αὐτόν διδάσκαλο καί πατέρα τοῦ Ἔθνους.

Ἡ σεμνότης, ἡ ταπεινοφροσύνη, ἡ ἀνιδιοτέλεια, ἡ τιμιότης, ἡ φιλαλληλία, ἡ αὐτοθυσία τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ εἶναι τά χαρίσματα ἐκεῖνα πού τοῦ ἐξασφάλισαν αὐτήν τήν σχεδόν μοναδικότητα μεταξύ τῶν τόσων ἄλλων, τῶν ἐπί-

Ἐνα ἀπό τά σωζόμενα ἐποπτικά μέσα διδασκαλίας τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς, ἡ μηχανή παραγωγῆς ἠλεκτρικοῦ ρεύματος RAMSDEN. Ἀγοράσθηκε ἀπό τόν Ἄνθιμο Γαζῆ τό 1815 καί μεταφέρθηκε, μέ μύριους κόπους, στίς ἀπομακρυσμένες Μηλιές, ὅπου παραλήφθηκε, ὅπως καί τ' ἄλλα κιβώτια μέ τά πολλά ὄργανα καί τά πολυάριθμα βιβλία, ἀπό τόν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

σης ικανῶν πατέρων καί ἀγωνιστῶν τῆς ἐποχῆς του.

Παιδί, ὁ Κωνσταντᾶς, πτωχῆς οἰκογένειας ἀγροτῶν τῆς μικρῆς καί ἀσημῆς ἀκόμα κωμοπόλεως τῶν Μηλιῶν τοῦ Πηλίου, πού γεννήθηκε κατά τά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα (1753;), ἀπό μικρός ἀγάπησε κι ἀφοσιώθηκε μέ πάθος στή μελέτη τῶν γραμμάτων. Ξεπέρασε, μέ τήν ἐπιμονή καί τήν ἐργατικότητα του, παρά τήν φτώχεια του, ὅλα τά ἀνυπερβλητά ἐμπόδια τῆς καθυστερημένης καί βάρβαρης ἐποχῆς κατά τήν ὁποίαν ἔζησε καί κατόρθωσε νά μορφωθῆ, σπουδάζοντας στά μεγαλύτερα τότε ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Ἀποθησαύρισε κολοσσιαῖο πλοῦτο γνώσεων ὥστε νά καταστῆ ὁ μέγας, ὁ ἀκούραστος καί φωτισμένος διδάσκαλος τῶν χρόνων τῆς προετοιμασίας καί τῆς κάποιας πνευματικῆς καλλιέργειας τοῦ σκλαβωμένου ἑλληνισμοῦ.

Μετά τά πρῶτα τοπικά σχολεῖα τῶν Μηλιῶν καί τῆς Ζαγοράς, φοίτησε στό σπουδαῖο τῆς τότε ἐποχῆς τοῦ Βουκουρεστίου, ὅπου δίδαξε ὁ μέγας Κουσοκαλυβίτης. Ἀργότερα μάλιστα τόν διαδέχθηκε στή σχολαρχία, μιά τρανή ἀπόδειξι τῶν γνώσεων καί τῆς διδακτικῆς ικανότητός του. Κατόπιν φοίτησε στά Πανεπιστήμια τῆς Βιέννης, τῆς Χάλλης τῆς Γερμανίας καί τῆς Πάντοβας τῆς Ἰταλίας, σπουδάζοντας κατά βάθος τίς Φυσικές Ἐπιστήμες, τά Ἀνώτερα Μαθηματικά, τήν Φιλοσοφία καί τίς ἄλλες νέες τῆς ἐποχῆς ἐπιστήμες. Ἐξέμαθε ἐπίσης τέλεια, ἐκτός τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τήν ὁποίαν ἔγραφε ἄπταιστα, τήν Γερμανική, τήν Γαλλική, τήν Λατινική καί τήν Ἰταλική, πού ἦταν πολύ διαδεδομένα τότε, ὡς γλῶσσα τόσο τῆς ἐπιστήμης ὅσο καί τοῦ ἐμπορίου. Αὐτήν τήν δίδαξε μάλιστα στά Ἀμπελάκια, στό σπουδαῖο σχολεῖο τῶν ὁποίων διατέλεσε σχολάρχης. Γνώριζε ἀκόμη καί μιλοῦσε μέ εὐχέρεια τήν Τουρκική, τήν Ρουμανική καί τήν Ρωσική.

Μέ αὐτά τά πολύτιμα ἐφόδια πέρασε τήν μακρά ζωὴ του συνεχῶς διδάσκοντας τήν νεολαία μας, χωρίς νά παύσει καί

ὁ ἴδιος, μέ τίς ἀδιάκοπες μελέτες του, νά διδάσκεται. Ἡ διδασκαλία ἦταν πάντοτε ἡ κύρια ἀπασχόλησί του, ἀντι κάποιας συμβολικῆς μόνον ἀμοιβῆς καί κατά μεγάλα διαστήματα χωρίς οὔτε αὐτή, παρέχοντάς την δωρεάν. Ἀνταπόδοσκαί ἱκανοποίησι τῶν κόπων του ἀποτελοῦσε γιά 'κείνον ἡ, διαπίστωσι τῆς χάρης σ' αὐτούς πνευματικῆς προόδου τῆς νεολαίας, πού πάντα τόν περιέβαλε καί τόσο πολύ τήν ἀγαποῦσε.

Μόνο κατα τήν ἐποχὴ τοῦ ἀγῶνος, γιά μερικά χρόνια παραμέλησε τή διδασχὴ καί τό βιβλίον καί ἔπιασε καί 'κείνος τό καρυοφύλλι. Καί κατόπιν γιά νά προσφέρει, μέ τή σοφίον του, τήν τιμιότητά του, τήν ικανότητα καί τήν ψυχραιμία του, τίς πολύτιμες ὑπηρεσίες του, ἀπό ὑψηλές θέσεις τῆς διοικήσεως τῆς ἀρτισύστατης καί ἀπειθάρχητης ἀκόμη ἐλευθέρης ἐλληνικῆς πολιτείας.

Ἀπαλλαγμένος ἀπό κάθε φιλοδοξία καί μεγαλαυχία, δέν τόν ἀπασχόλησαν ποτέ τά προσωπικά του θέματα. Δέν μᾶς ἐγνώρισε τό ἀκριβές ἔτος τῆς γεννήσεώς του, οὔτε τήν ἱστορίαν τῆς οἰκογενείας του, οὔτε κἀν τά ὀνόματα τῶν γονέων του. Δέν ξέρομε τό βαπτιστικόν του ὄνομα, παρά μόνο αὐτό τῆς χειροτονίας του, ὡς καλογήρου. Οὔτε φρόντισε νά ἀφήσει γιά μᾶς, τούς μεταγενεστέρους, κάποια ἀπεικόνισι τῆς φυσιογνωμίας του. "Ὅσα γνωρίζουμε γι' αὐτόν ὀφείλονται στίς πληροφορίες τῶν ἄλλων πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του καί στίς ἀναμνήσεις τῶν συγχρόνων συμπατριωτῶν του, πού ἔζησαν κοντά του, καλὰ τόν ἐγνώρισαν καί πολύ τόν ἀγάπησαν. Ἀπό αὐτό τό ὑλικόν, ἀλλά καί ἀπό ἄλλες νεώτερες ἱστορικές πηγές πού μελέτησα τελευταῖα, θά συμπληρώσω κι ἐγώ τά ὅσα ἤδη προηγουμένως ἐξέθεσα, προσπαθώντας νά δώσω πληρέστερη καί ἐναργέστερη τήν εἰκόνα τῆς προσωπικότητός του καί τῆς γιά τό Ἔθνος μας παραδειγματικῆς προσφορᾶς του.

Ὁ Κωνσταντᾶς, μπροστά στό κάλλος τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματός του, ὑστεροῦσε κατά τό παρουσιαστικόν. Παχύς

κάπως τό σῶμα, μετρίου ἀναστήματος, μέ μεγάλο κεφάλι καί κοντό λαιμό, εἶχε γαλανά καί σπινθυροβόλα μάτια καί ἀτιμέλητα ξανθά μαλλιά καί γένια. Δέν ἐντυπωσίαζε κατά τό παρουσιαστικό, ἀφοῦ καί ἡ περιβολή του, ἡ πάντα παραμελημένα καί κακοπατημένα, καθόλου δέν βοηθοῦσε. Συνάρπαζε ὅμως καί ἐντυπωσίαζε, μέ τήν εὐφράδεια καί τό περίτεχνο τοῦ λόγου, τούς περί αὐτόν. Μέ τήν χάρη, τήν ἐτοιμότητα καί τήν ἐπιγραμματικότητα τῆς ὁμιλίας του. Μέ τό χιούμορ καί τόν πλοῦτο τῆς ἀνεκδοτολογίας του. Μέ τίς ἀστείρευτες γνώσεις του καί τήν γλαφυρότητα, διαύγεια καί περιγραφικότητα τῆς διδασκαλίας του.

Παρ' ὅτι ἄνθρωπος κυρίως τῆς διδαχῆς καί τοῦ βιβλίου, τόν ἀπασχολοῦσε ἐπίσης καί διέθετε ἀρκετό χρόνο καί γιά χειρονακτική ἐργασία. Ἄγαποῦσε πολύ τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. Ὃταν ξαναγύρισε κι ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στίς Μηλιές (1812), χρησιμοποίησε γιά κατοικία του τά ἐρειπωμένα κελιά τοῦ παλαιοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Νεομάρτυρα Ἁγίου Νικολάου, κάπως ἐπισκευάζοντάς τα, πού βρισκόνταν στό ΒΔ ἄκρο τοῦ χωριοῦ, σ' ἓνα ἀπλωτό ψῆλωμα μέ θαυμάσια δεσπόζουσα θέα. Τοποθεσία μαγευτική πού τήν κοσμοῦσε κι ἓνα μικρό ἄλσος ἀπό βαλανιδιές, ἄλλα ἀειθαλῆ καί ὀπωροφόρα δένδρα. Ἐκεῖ κοντά βρισκόταν καί τό παλαιό πρῶτο σχολεῖο, πού εἶχε ἀποκτήσει ἓνα μικρό κτίριο μετά τό 1771. Μέ τήν προσωπική του ἐργασία, γιά τήν ὁποῖαν διέθετε τίς πολύ πρωινές ὥρες, τίς πρὶν τήν ἀνατολή τοῦ Ἡλίου, ἐφτιαξε κοντά στήν κατοικία του τόν μικρό του λαχανόκηπο. Καλλιέργησε σ' αὐτόν πολλά καί διάφορα ὀπωρικά, ἀπό τά ὁποῖα ἐξασφάλιζε καί τή διατροφή του. Μερικά καινούργια γιά τόν τόπο καλλιέργησε πρῶτος καί διέδωσε. Ὃπως μεταξὺ τῶν λαχανικῶν, τά γεώμηλα, καί τῶν ἀμπелиῶν, τό ἀετονύχι. Καί νέα ὀπωροφόρα δένδρα φύτεψε, ὥστε ὁ κῆπος του ν' ἀποτελεῖ ἐκεῖ βαθύσκια καί θαλερῆ ὄασι.

Μαζί μέ τήν καλλιέργεια τοῦ κήπου, πολύ φιλόζωος, τόν ἀπασχολοῦσε καί ἡ διατροφή κατοικιδίων. Ὃρνιθες καί κοκ-

κόρια πετοῦσαν ἢ τριγύριζαν διαρκῶς κοντά του, μαζί μέ τό σκύλο του καί τά ἀγαπημένα του κριάρια. Αὐτά ἔρχονταν καί ἔχοναν τά κεφάλια τους στήν ποδιά του, ψαχουλεύοντας γιά νά εὔρουν ἐκεῖ, κανένα βαλανίδι ἀκόμη, ἀπό ἐκεῖνα πού μάζευε καί τούς τά ἔδινε γιά τροφή τους.

Κατά τά χρόνια ἐκεῖνα τόν ἐνδιέφερε ἐπίσης καί τό κυνήγι, διά τοῦ ὁποῖου ἐξασφάλιζε καί τό λίγο κρέας πού συμπλήρωνε τήν ἀπό χορταρικά κυρίως ἀποτελούμενη διατροφή του. Καθώς γράφει, στήν ἐξαίρετη μελέτη του, ὁ Ρήγας Καμηλάρης (Γρηγόριος Κωνσταντᾶς. Βιογραφίαι - Λόγοι - Ἐπιστολαί, Ἐν Ἀθήναις 1897) τό κρέας πού ἔτρωγε προερχόταν πάντα ἀπ' τό κυνήγι του καί ἦταν «Κάπρειον» ἢ «Λαγύειον». Ἄφθονα, καθὼς φαίνεται, τότε στήν περιοχή αὐτά τά θηράματα.

Τά καλοκαίρια, αὐτή τήν περίοδο, ἀπό τό 1812 καί ὕστερα, τά περνοῦσε στόν ὠραῖο πύργο τοῦ εὐπορου ἀδελφικοῦ του φίλου Χατζῆ Πανταζῆ, πού βρισκόταν στά κτήματά του τῆς Ἁγίας Τριάδος στό Λυκομάγκανο. Ἐκεῖ, συναποκομιζοντας ὀλόκληρη βιβλιοθήκη, ἀπομονωνόταν καί ἀξιοποιοῦσε μέ τή μελέτη τίς ἀτέλειωτες ὥρες τῆς σχολῆς του. Ἡ τοποθεσία αὐτή, πού ἀπέιχε ἀπό τίς Μηλιές 3/4 τῆς ὥρας, ἦταν μαγευτική καί ἀρχικά ἐκεῖ σκεπτόταν νά κτίσει τό Λύκειό του, σέ γήπεδο πού πρόθυμα θά τοῦ παραχωροῦσε ὁ φίλος του γι' αὐτό τό σκοπό. Μά τελικά προκρίθηκε τό πλάτωμα τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Νέου, ὡς περισσότερο ἀερικό καί ὑγιεινό καί ὀλιγώτερο εὐπρόσβλητο ἀπό ἐπίδρομους ληστῶν, πού ἦσαν συχνές στίς ἀπόμερες περιοχές. Χρησιμοποιήθηκε ὁ ἴδιος χώρος τοῦ ἐρειπωμένου μικροῦ κτιρίου τοῦ παλαιοῦ σχολεῖου.

Οἱ ἀρχικές ὑποσχέσεις, ἀπό μέρους πολλῶν πατριωτῶν, περί μεγάλων χρηματικῶν καταβολῶν γιά τήν πραγμάτωση τοῦ ἤδη προγραμματισμένου ἔργου τῆς νέας σχολῆς καί οἱ ἐνθουσιώδεις παρακινήσεις καί ὑποσχέσεις, ἀπό μέρους τοῦ συνεργάτου καί φίλου του Ἄνθιμου Γαζῆ, ὑπῆρξαν τελικά

πολύ μικρότερες τῶν ἀναμενομένων. Αὐτό ὅμως δέν ἀπογοήτευσε οὔτε ἀναχαίτισε τούς δύο συνιδρυτάς φίλους στήν ἀπόφασί τους. Κοντά στίς λίγες ξένες χρηματικές καταβολές, ὁ Κωνσταντᾶς καί ὁ Γαζῆς διέθεσαν, ὅπως εἶδαμε, ὅλες τίς οικονομίες τους γιά τήν ἀνέγερσι τοῦ κτιρίου καί τόν ἐξοπλισμό τοῦ σχολείου σέ ὄργανα καί βιβλία. Καθώς ἀναφέρεται διέθεσαν ἀκόμη καί τά «θαπτικά» τους, τό κομπόδεμα πού ὁ καθένας ἐκρυβε, σύμφωνα μέ τίς τότε συνήθειες, μόνο γι' αὐτό τό σκοπό καί τό θεωροῦσε ἱερό καί ἀπαρβιαστο, φυλάγοντάς το ἄθικτο μέχρι καί τήν τελευταία πνοή τῆς ζωῆς του.

Ἡ ἀνοικοδόμησι ἄρχισε τό 1814 καί συμπληρώθηκε τό 1815 κάτω ἀπό τήν ἐπιστασία τοῦ ἀκούραστου Κωνσταντᾶ καί πολλές φορές τήν προσωπική χειρονακτική του βοήθεια. Ἀκόμη τήν ἐθελοντική προσφορά δωρεάν ἐργασίας ἀπό μέρους τῶν Μηλιωτῶν. Στίς 6 Αὐγούστου τοῦ 1815 ἐγίναν τά ἐγκαίνια καί ἀπό τό 1816 ἄρχισε ἡ κανονική λειτουργία τοῦ Λυκείου μέ τήν διδασκαλία τοῦ Κωνσταντᾶ. Τό 1817 ἐπέστρεψε στή γεννέτηρα καί ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ἐγκαταλείποντας ὅλες τίς ἄλλες ὑποθέσεις του καί τίς ἀνέσεις τῆς διαβιώσεώς του στή κεντρική Εὐρώπη, ἀναλαμβάνοντας καί κείνος τό διδασκαλικό λειτούργημα, κοντά στόν αὐτάδελφο καί συνιδρυτή τῆς Σχολῆς Κωνσταντᾶ.

Ὁ Γαζῆς, ἐκτός τῶν φροντίδων γιά τό Λύκειο, τόν πλουτισμό τῆς βιβλιοθήκης του καί τή διδασκαλία, εἶχε καί ἄλλες σπουδαῖες ἀπασχολήσεις. Ὡς ἕνας ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας περιόδευε καί κατηχοῦσε τούς πατριῶτες, ἐντάσσοντάς τους στίς τάξεις τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ ἐτοιμαζομένου ξεσηκωμοῦ γιά τήν ἐλευθερία. Τήν κίνησι του αὐτή τήν κρατοῦσε μυστική ἀπό τόν φίλο Κωνσταντᾶ γιατί, ξέροντας πόσο μετρημένος καί ἐπιφυλακτικός ἦταν, φοβόταν πώς θά ἀποδοκίμαζε τήν ἰδική του ἀποκοτιά καί θά χαρακτήριζε τήν ἐξόρμησί του ὡς ἀπερισκεψία. Τόν μῆσε ἀργότερα, λίγο πρό τοῦ ξεσηκωμοῦ. Καί πράγματι ἀντιμε-

Καθώς βλέπουμε τίς πρὸς τὸν Παγασητικὸ πλαιγιὲς τοῦ Πηλίου, τίς κατάφυτες ἀπὸ τὸ ἀπέραντο δάσος τῶν ἐλαιοδένδρων (Φωτογραφία Ἰ. Κανδήλη).

Ἡ ἄποσι τῆς κωμοπόλεως τῶν Μηλιῶν ἀπὸ τὴν πλατεία τῶν σχολείων. Διακρίνεται, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἡ ἐκκλησία τῶν Γαζιάρχων καί τὸ καμπαναριὸ τῆς (Φωτογραφία Ἰ. Κανδήλη).

τώπισε αντίθεσι από μέρους του. Προφυτικά υπήρξαν τά λόγια του: «'Αλλοίμονο, τούς είπε, θά πάρετε τόν κόσμο στό λαιμό σας».

Τήν αντίθετη γνώμη του όμως δέν τήν έξωτερήκευσε εύρύτερα, ούτε υπήρξε διασπαστικός στόν άρχόμενο άγώνα, τόν άποφασισμένο, έστω και άπερίσκεπτα, από τήν όλότητα τών συμπατριωτών του. Ένθουσιώδης και άλληλέγγυος μ' αυτούς, έλαβε μέρος στην πανηγυρική κήρυξι κατά τήν 7η Μαΐου 1821, τής έπαναστάσεως τής Θετταλομαγνησίας, πού γίνηκε μέ πάνδημο συγκέντρωσι στην κεντρική πλατεία τών Μηλιών. Από κοινού μέ τόν Άνθιμο Γαζη, άνεβασμένοι στά σκαλιά τής εκκλησίας τών Άγίων Ταξιαρχών, εύλόγησαν τήν τοπική, μέ τούς πέντε κόκκινους σταυρούς, σημαία τής έπαναστάσεως και τούς συναθροισμένους μαχητάς του άρχόμενου άγώνος.

Παρ' ότι σέ λίγο δικαιώθηκαν οι φόβοι του και ή επανάστασι τής Θετταλομαγνησίας πνίγηκε στό αίμα, ό Κωνσταντάς δέν υπαναχώρησε. Άκαμπτος και θαρραλέος εις τό έξής συνέχισε ως μαχητής τόν άγώνα, κατεβαίνοντας στην κάτω Έλλάδα και προσφέροντας τίς υπηρεσίες του όπου και όπως μπορούσε. Δεχόταν όποια άποστολή, μικρή ή μεγάλη, του άνέθεταν και πρόθυμα και πιστά τήν εκτελοῦσε. Δέν τόν ενδιέφεραν ούτε οι άμοιβές, ούτε τά άξιώματα. Άλλοτε υπηρετοῦσε ως μαχητής και άλλοτε ως κυβερνητικός εκπρόσωπος. Έλαβε μέρος ως αντιπρόσωπος τής Μαγνησίας σέ όλες τίς Έθνοσυνελεύσεις. Διετέλεσε μέλος του Άρείου Πάγου και Γενικός Έφορος τής Παιδείας, θέσεις περίπου ύπουργικής δικαιοδοσίας. Φρόντιζε και ήθελε πάντα νά εξυπηρετήσῃ και νά προσφέρει για τήν Πατρίδα, ότι μπορούσε, μέ τήν διακρίνουσα αυτόν ικανότητα, εργατικότητα και νηφαλιότητα και τό άναμφισβήτητο άνώτερο ήθος του χαρακτήρος του, τό από όλους άναγνωρισμένο. Τελικά ό Καποδίστριας του άνέθεσε (1828) τή διεύθυνσι του Όρφανο-

τροφείου τής Αΐγινας, θέσι πού, παρ' ότι μικρότερη, τήν άποδέχθηκε μέ ένθουσιασμό. Και πραγματικά, ποιός άλλος γι' αυτήν θά μπορούσε νά είναι ό καταλληλότερος; Έργάσθηκε σ' αυτήν μέ ζήλο, για τά όρφανά τών πεσόντων άγωνιστών, συνεχίζοντας και μετά τή δολοφονία του Καποδίστρια, καθ' όλη τήν άνώμαλο περίοδο πού άκολούθησε.

Όταν έφθασε ό Όθων, έσπευσε νά τόν έπισκεφθει στό Ναύπλιο και νά του υποβάλλει τά σεβάσματά του. Στη συνέχεια παρουσιάσθηκε στην Άντιβασιλεία και ζήτησε νά έλεγχοῦν και νά επικυρωθοῦν ως καλώς έχοντα τά χαρτιά τής διαχειρίσεως του στό Όρφανοτροφείο, ώστε ν' άπαλλαγεί πάσης ευθύνης. Για τό αίτημά του αυτό αντιμετώπισε σχόλια, άναβολές και συνεχείς μακρές παρεκκλίσεις από τούς κυβερνητικούς άρμοδίους και ή τακτική αυτή πολύ τόν πίκρανε και τόν άπογοήτευσε. Τήν θεώρησε ένδειξι δυσπιστίας και περιφρονησεως άπέναντι εκείνου πού τόσο είχε εργασθει και πονέσει για τόν τόπο και τόσα είχε προσφέρει. Πού είχε θυσιάσει για τήν Πατρίδα όλα τά χρόνια τής ζωής του, μαζί μέ όλόκληρη τή μικρή περιουσία του.

Άπογοητευμένος, περιφρονημένος και καταπονημένος, από τούς κόπους τών χρόνων του άγώνος και τό βάρος τών έτών τής ηλικίας, εγκατέλειψε τό έλεύθερο ελληνικό κράτος και ξαναγύρισε στην σκλαβωμένη και πάλι γεννήτρά του, τίς Μηλιές, για ν' άφιερωθει εκ νέου στό δασκαλίκι. Στο παλαιό αγαπημένο του λειτούργημα, προσφέροντας και πάλι τίς υπηρεσίες του στην προσφιλή του νεολαία, χωρίς τίτλους, χωρίς άξιώσεις και άμοιβές. Τό άσκησε δωρεάν, όπως και κατά τά περασμένα, κατά τά υπόλοιπα χρόνια τής ζωής του, από τό 1834 μέχρι τό θάνατό του τό 1844.

Κάποτε έκαμε τήν σκέψι νά έλθει και νά εγκατασταθει στην Άθήνα, όπου τόν ήθελαν και τόν καλοῦσαν, μά τελικά δέν τό άποφάσισε. Πώς νά εγκαταλείψει τίς αγαπημένες του Μηλιές; Πώς νά ζήσει μακριά από τό δημιούργημά του, τό έστω και έρειπωμένο τώρα σχολείο του; Σε έπιστολή του,

πρός φίλο του Ἴ�θηναῖο, τοῦ 1837 διατυπώνει τήν πικρία του γιά τήν ἀπέναντί του συμπεριφορά τῶν ἀρμοδίων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους: «Ἄπερρίφθην, γράφει, ὡς σκεῦος πεπαλαιωμένον καί ἄχρηστον».

Βρῆκε, ἐπιστρέφοντας, μισοερειπωμένο τό σχολεῖο του, σκορπισμένη καί λεηλατημένη τήν βιβλιοθήκη. Ἐπισκεύασε κάπως τό κτίριο, περιμάζεψε, ὅτι ἀπέμεινε καί περισώθηκε ἀπό τό ὑλικό του, καί ἄρχισε ἐκ νέου νά διδάσκει δωρεάν τοὺς νέους, πού συνέρρεαν ἀπ' ὅλη τήν γύρω περιοχή, τήν ἄλλη, τήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ἀκόμη τήν Ἀνατολή, γιά νά τόν ἀκούσουν καί νά φωτισθοῦν ἀπό τόν πλοῦτο τῆς σοφίας του. Καθησμένος κάτω ἀπό τήν ἀναπημένη του βαλανιδιά, μέ τό πλῆθος τῶν μαθητῶν γύρω του νά τόν περιβάλλει καί κατανυκτικά νά τόν ἀκούει, δίδασκε ἀκούραστος καθ' ὅλη τήν ἡμέρα, ἀπό τήν ἀνατολή μέχρι τή δύση τοῦ Ἡλίου.

Οἱ συμπατριῶτες του, οἱ Μηλιῶτες, τόν λάτρευαν καί φρόντιζαν τήν ἀσκητική διαβίωσί του καί τήν λιτή διατροφή του. Κατοικοῦσε στό πρόχειρα ἐπισκευασμένο κτίριο τοῦ σχολείου του, στήν προσφιλή του περιοχή τοῦ πλατώματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Νέου, τήν ἱστορική, πού εἶχε ἀποτελέσει τό ἀναγνωρισμένο πνευματικό κέντρο τῆς περιοχῆς. Ἐκεῖ τό πρῶτο σχολεῖο τῶν μοναχῶν Ἄνθιμου καί Ζαχαρίου τοῦ ἐκ Γόλου, πού πρῶτοι ἄρχισαν κάποια συστηματικώτερη διδασκαλία, ὥστε κάπως νά καλυτερέψει ἡ ἐκπαίδευσι τῶν παιδιῶν καί νά λησμονηθεῖ τό παλιό γνωμικό τῆς διδαχῆς τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ, πού ἔλεγε:

*«Χρόνους ἐπτὰ ἐσπούδασα κι ἰδέξ τό σπούδαγμά μου
μόλις μπορῶ κουτσά - στραβά νά γράψω τ' ὄνομά μου».*

Ἐκεῖνο, ὅπου κι αὐτός διδάχθηκε τά πρῶτα γράμματα καί ὕστερα, ἔδωσε τή θέσι του, στό δημιούργημά του, τό σπουδαῖο Λύκειο, μέ τή μοναδική σέ πλοῦτο γιά τήν ἐποχή βιβλιοθήκη του.

Ἦταν κατά τό 1838 τά πενιχρά οἰκονομικά τῆς κοινότη-

τος τῶν Μηλιῶν κάπως βελτιώθηκαν, οἱ ὑπεύθυνοί της συμπατριῶτες του θέλησαν νά τόν ξεκουράσουν λιγάκι ἀπό τοὺς κόπους τῆς ἀκαταπόνητης διδασκαλίας του καί προσέλαβαν γιά νά τόν βοηθήσει, ὡς δεῦτερο διδάσκαλο, τόν νεαρό Ἀλέξανδρο Πεζάρο. Πλησίαζε τά 86 χρόνια τῆς ζωῆς του καί ἐνῶ τό πνεῦμα του ἐξακολουθοῦσε νά διατηρεῖται ζωηρότατο καί διαυγέστατο, τό σῶμα του, καταπονημένο καί ἐξασθενημένο, κατέρρευε. Τόν ἐπισκέφθηκαν οἱ προύχοντες τοῦ χωριοῦ καί ὄλο χαρά τοῦ ἀνήγγειλαν τό εὐχάριστο γεγονός, λέγοντάς του: «Τώρα διδάσκαλε θά ξεκουρασθεῖς καί σύ διότι σου ἐφέραμεν καί ἄλλον διδάσκαλον γιά νά σε βοηθήσει. Καί σύ, ἂν θέλεις, γιά διασκέδασιν κρατεῖς τή μικροτέρα τάξι». «Ἦχι, τοὺς ἀπάντησε, ἐγώ θά πάρω τήν τρανύτερη. Πλειότερα σηκώνει μιά ψωριάρα γέρικη γκαμήλα παρά ἕνας νιός γαῖδαρος».

Μέ τή σύνεσι, τήν διορατικότητα καί τήν συντηρητικότητα τοῦ χαρακτήρος του καί τήν διακρίνουσαν αὐτόν νηφαλιότητα, ὡς πρὸς τίς πράξεις καί τά προγράμματα τῶν κυβερνήτων τήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, πού πάντα παρακολουθοῦσε μέ ἐνδιαφέρον, εὑρισκε ἐπιζήμια τήν ἄμεση ἐφαρμογή συντάγματος καί διαφωνοῦσε μ' ἐκείνους πού τήν ἐπίδωκαν. Ὄταν μαθηταί του, πού ἐπέστρεψαν ἀπό τήν Ἀθήνα κατά τήν ἀνοιξι τοῦ 1844, τοῦ ἐγνώρισαν τό μεγάλο γεγονός, τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Συντάγματος ἀπό τόν Ἰθῶνα, καί μέ τόν νεανικό τους ἐνθουσιασμό τοῦ παρέδωσαν ἀντίγραφο τοῦ κειμένου του, φωνάζοντάς του: «Δάσκαλε, τό σύνταγμα, τό σύνταγμα», ἐκεῖνος ἐπῆρε τό φυλλάδιο καί τό πέταξε μέ θυμό μακριά του, λέγοντας «τό σύντριμμα». Οὕτε μιά ματιά δέν θέλησε νά τοῦ ρίξει.

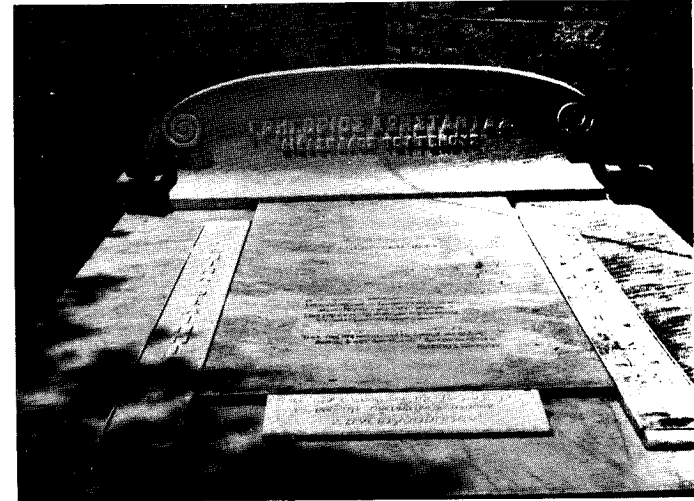
Μῆνες μόνο παρέμεινε στή δουλειά ὁ νέος βοηθός διδάσκαλος, ἀφοῦ τά οἰκονομικά τῆς κοινότητος καί πάλι στένεψαν. Καί ὁ Κωνσταντᾶς συνέχισε καί πάλι διδάσκοντας μόνος καί δωρεάν μέχρι τό καλοκαίρι τοῦ 1844, παρά τά 91 του χρόνια. Τό πρῶτ τῆς 6ης Αὐγούστου 1844 ἄφησε τήν

τελευταία πνοή του δίπλα στο ξύλινο μεγάλο τραπέζι τής μελέτης του, πού κατά τή νύχτα άποτελοϋσε τό άσκητικό κρεβάτι του.

Μόλις διαδόθηκε τό θλιβερό γεγονός οί καμπάνες όλων των έκκλησιών τής περιοχής άρχισαν νά κτυποϋν πένθιμα και όλοι οί κάτοικοι των Μηλιών έτρεξαν, κλαίοντας μέ λοιγμούς, ν' άσπασθοϋν τό σκήνωμά του. Τοϋ μεγάλου πνευματικού τους πατέρα, πού ή άπώλειά του γι' αυτούς άποτελοϋσε έθνική συμφορά. 'Η κηδεία του έγινε τήν ίδια ήμέρα και τόν επικήδειο έξεφώνησε, μόλις άκουόμενος από τή συγκίνησή του, ό συνεργάτης δάσκαλος 'Αλεξ. Πεζάρος, πού τελευταία είχε έκ νέου διορισθεϊ από τήν κοινότητα ως βοηθός του. Θάφτηκε, κατά τήν έπιθυμία του, στον τόπο πού πολύ άγάπησε, κοντά στο σχολείο του. Στήν τοποθεσία τήν από εκείνον πνευματικά δοξασμένη και έξαγιασμένη.

'Εκεί πάντα παραμένει, μέσα στον τάφο του, ό Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ως αϊώνιος συμπαραστάτης και φύλακας των σημερινών ωραίων γένων εκπαιδευτηρίων τής Κωμοπόλεως των Μηλιών τά όποια πρόσφατα εκεί άνέγειρε ή Πολιτεία. Θά τά προστατεύει αϊώνια αυτός ό μεγάλος και υποδειγματικός διδάσκαλος και πατριώτης, πού αναλώθηκε για τήν προστασία και τήν διαφώτση τής νεολαίας τής εποχής του.

'Ο Γρ. Κωνσταντᾶς, διαθέτοντας όλες τίσ ώρες του για τή μελέτη και τή διδασκαλία, έχει νά παρουσιάσει περιορισμένο σχετικά συγγραφικό έργο. 'Απ' όσα γνωρίζουμε, τοϋτο άποτελεϊται έκ των εξής: "Εγραψε, από κοινού μέ τόν Δ. Φιλιππίδη, τήν περίφημη «Νεωτερική Γεωγραφία. Μετέφρασε τίσ έπιστολές τοϋ Συνεσίου, τό τετράτομο έργο περι Φιλοσοφίας τοϋ 'Ιταλοϋ Σοαϋίου (Francesco Soave, Βιέννη 1804), τήν Γενική 'Ιστορία τοϋ 'Αββᾶ Μιλότη και τοϋ Φιλοθέου τά «Πάρεργα» (1800). Εϊχε γράψει, καθώς λέγεται, και μία έκτεταμένη «Γραμματική τής 'Ελληνικής Γλώσσης», πού έμεινε άνέκδοτη, γιατί τό χειρόγραφο της άπλωέσθηκε κατά τήν επανάσταση τοϋ Πηλίου τοϋ 1821.

'Ο τάφος τοϋ Μηλιώτη, μεγάλου δασκάλου τοϋ γένους, Γρηγορίου Κωνσταντᾶ. Βρισκόταν δίπλα στη Μηλιώτικη Σχολή και σήμερα εμπρός από τό νέο κτίριο τοϋ Γυμνασίου πού τήν άντικατέστησε (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

'Η έντοιχισμένη πλάκα, παρά τήν είσοδο τοϋ Γυμνασίου, πού μνημονεύει τήν επί 17 χρόνια άκούραστη διδασκαλία τοϋ θρυλικοϋ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ στη Μηλιώτικη Σχολή (1814-1821 και 1834-1844). 'Απέθανε μόνος, μία νύχτα τοϋ Αϋγούστου τοϋ 1844, επάνω στο γραφείο του, πού άποτελοϋσε και τό κρεβάτι του, σε ήλικία 91 χρόνων (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Ζ' Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς ὁ μέγας Ἐθνεγέρτης καί πρωτοπόρος λαϊκός διαφωτιστής

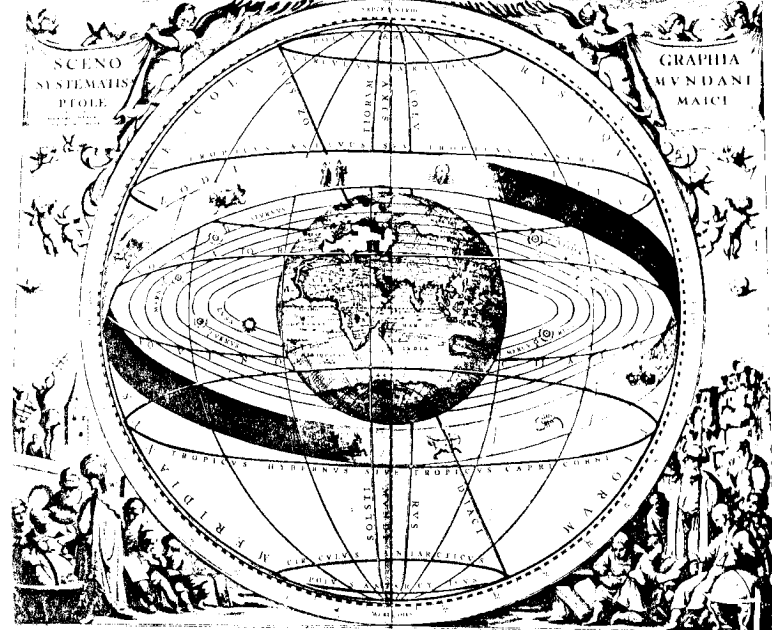
Ἄς δώσουμε ὅμως μέ συντομία καί τά βιογραφικά τοῦ μεγάλου ἔθνεγέρτη καί συγγραφέα.

Ὁ Ρήγας γεννήθηκε τό 1757 στό Βελεστίνο. Τό οἰκογενειακό του ὄνομα εἶναι Ἀντώνιος Κυριαζῆς. Πολύ μεταγενέστερα ἄρχισε νά ὑπογράφεται ὡς Ρήγας Βελεστινλῆς ἢ Θετταλός. Τό Φεραῖος εἶναι παρώνυμο πού τοῦ τό προσέδωσαν οἱ μεταγενέστεροί του.

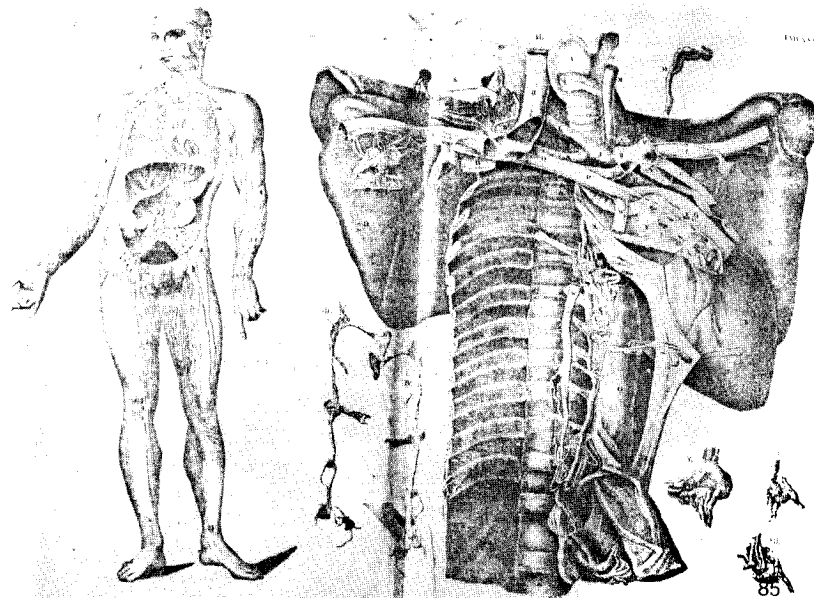
Τά νεανικά του χρόνια δέν μᾶς εἶναι μέ ἀκρίβεια γνωστά. Μετά τά πρῶτα γράμματα πού τά διδάχθηκε στή Ζαγορά συνέχισε τήν ἐκπαίδευσί του στά φημισμένα γιά τήν πολιτιστική καί πνευματική ἀνάπτυξί τους Ἀμπελάκια τῆς Ὀσσης. Νεαρός, γιά μικρό διάστημα, ἐργάσθηκε ὡς δάσκαλος στό σχολεῖο τοῦ μικροῦ χωριοῦ Κισσός τοῦ Πηλίου. Ἀργότερα, γιά μικρό πάλι διάστημα κατέφυγε καί διέμεινε στό Ἅγιο Ὄρος. Δραπέτης ἐκεῖ ἀπό τό Βελεστίνο, γιατί, ἔχοντας σκοτώσει κάποιον βάνουσο Τοῦρκο, καταδιωκόταν. Ἀπό ἐκεῖ ἔφθασε στήν Κωνσταντινούπολι, συστημένος στόν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη (πάππο τῶν Ὑψηλάντων τῆς ἐπανάστασεως τοῦ '21), πού διατελοῦσε Πρεσβευτής τῆς Ρωσίας στήν Ὑψηλή Πύλη. Αὐτός τόν περιέθαλψε καί φρόντισε γιά τήν συμπλήρωσι τῆς μορφώσεώς του.

Τό 1786 εὐρίσκεται στό Βουκουρέστι ὡς γραμματέας τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Ν. Μαυρογένη. Ἐκεῖ καί ἀπό τότε ἀρχίζει τήν πολυσχιδῆ καί ἀκαταπόνητη ἀπελευθερωτική δραστηριότητά του. Γιά τίς σχετικές ἐκεῖ κινήσεις καί ἐνέργειές του δέν ἔχουμε καί πάλι σαφεῖς πληροφορίες. Κατά τό 1786, ἐπί ἓνα διάστημα, ὑπηρέτησε ὡς Ἐπαρχος τῆς περιοχῆς Κραιόβας.

Τά μεγάλα ἀπελευθερωτικά σχέδια τοῦ Ρήγα εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπό τίς φιλελεύθερες ἀρχές πού καθιερώθηκαν ἀπό τήν

Ἐνας ἀκόμη ἀπό τοὺς ἔξοχους πίνακες τῆς παλαιᾶς Κοσμογραφίας (βλέπε καί σελίδες 34 καί 44).

Δύο ἀπό τοὺς ἀνατομικούς πίνακες τῆς παλαιᾶς Ἀνθρωπολογίας πού βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη (βλέπε καί σελίδα 34).

Γαλλική Ἐπανάστασι καί ἄρχισε ἡ ἀνά τόν κόσμον εὐρύτερη ἐφαρμογή τους μέ τούς πολέμους καί τίς νίκες τοῦ στρατηγοῦ Ναπολέοντα. Οἱ προσπάθειες τοῦ Ρήγα ἀπέβλεπαν στήν ἀπελευθέρωσι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καί τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Τό κήρυγμα τοῦ φλογεροῦ ἀπελευθερωτή ἐπιδίωκε τήν ἐξάλειψι κάθε μορφῆς τυραννίας καί τήν καθιέρωσι τῆς δημοκρατικῆς μορφῆς διοικήσεώς του, ὑπό τήν ἡγετική καθοδήγησι τῶν Ἑλλήνων. Τό Ἑλληνικό Ἔθνος θεωροῦσε ἰκανώτερο καί ἀρμοδιώτερο γι' αὐτή τήν ἀποστολή, τόσο γιά τήν πνευματική ἀνωτερότητά του, ὅσο καί γιά τό μεγάλο ἱστορικό παρελθόν του.

Τό κήρυγμά του, γιά τήν ἀπαλλαγῆ ἀπό τήν τυραννία τοῦ συνόλου τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Ἀνατολῆς, τῆς κάθε μορφῆς τυραννικῆς διοικήσεώς τους, δέν ἐξαιροῦσε οὔτε ἀκόμη τούς Τούρκους, ἐκείνους τούς ὀλίγους πού διαπνέονταν ἀπό προοδευτικές φιλελεύθερες ἀντιλήψεις. Εἶχε ἄλλωστε καί μεταξύ αὐτῶν θαυμαστές καί φίλους. Ἕνας ἐξ αὐτῶν καί ὁ Πασβάνογλου, ὁ κατόπιν Πασάς Βιδινίου, πού παλαιότερα εἶχε εὐεργετηθεῖ ἀπό τόν Ἐπαρχο Κραϊόβας Ρήγα καί πολλά τοῦ χρωστοῦσε.

Πρός διδαχῆ καί καθιέρωσι αὐτῶν τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν διακυβερνήσεως τῶν λαῶν ἀπέβλεπαν οἱ ποικίλες διαφωτιστικές συγγραφές καί ἐκδόσεις του, τά ἐκτυπούμενα κείμενά του, τά θούρια καί τά ποιήματα τοῦ ἐμπνευσμένου διδασκάλου καί τροβαδούρου. Ἀπό τίς παραδουνάβιες ἐπαρχίες μετέφερε ἀργότερα τό κέντρο τῆς δράσεώς του στή Βιέννη ὅπου διαβιοῦσε μεγάλη καί ἀνθοῦσα ἑλληνική κοινότητα. Οἱ ἐκεῖ Ἕλληνες γρήγορα τόν περιέβαλλαν μέ πολύ θαυμασμό καί μεγάλη ἀγάπη καί πολυτρόπως συνέντρεζαν κι ἐνίσχυσαν τό ἐθνικό ἔργο του. Γιά τίς ἐπιδιώξεις του ἰδρύθηκε καί μυστική ἑταιρεία πατριωτῶν καί ἡ συγγραφική καί ἐκδοτική δραστηριότητά του κατὰ πολύ ἐπαυξήθηκε.

Μεταξύ τῶν ἐκεῖ συνεργατῶν του καί οἱ φημισμένοι τυπο-

EN BIENNE, ΤΡΙΤΗ, ΤΗ 31. Δεκεμβριῆ 1790.

Τῷ Φιλαναγνώστῃ.

Ὅσον ἡ πρόποσις ἐπιθυμηθεῖσα, ἡ ὑποσχεθεῖσα εἰς τὴν ἀπλήν διαλέκτον ἐφημερίαν, ὡς ἐναντίον φυτόν, ὅπῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀναξάνει εὐανθεῖ, ἡ τέλως εὐκαρπώτατος προξενεῖ μύρια καλά ἢ μόνον ὅπῃ αὐτὴ ἡ ἐφημερίς μετὰ τῆσι τέτοιον φυτόν κατὰ τὴν ἐπιωφελεῖ ἐκτάσιν ἢ ἐκβασιάντης ἀρμοδίως δύναται, ἢ πρέπει νὰ παρομοιασθῆ, μετὰ ὅλον τὸτο διαφέρει σάλλιν ἀπὸ αὐτοῦ πολὺ κατὰ τὴν καλλιέργειάντης, ὡσαν ὅπῃ εἰς τέτοιον φυτόν φυσικῶς τῆσι καὶ χωρὶς κόπον ἀνθρώπων φθάνει εἰς τὴν ῥηθιστὴν ἀκμὴν, ἀλλὰ πολὺ ἄλλως εἶχει τὸ νῦν ἐπιχείρημα τῆς ἐφημερίδος, ὡσαν ὅπῃ αὐτὴ ἔχει μόνον ἐργασιῶν ἀπαιτεῖ, ἀλλὰ ἢ δαπάνη ἢ

τὴν μικρὰν ἢ μεγάλον πόνον, ἢ ἕκτασιν τῶ αὐτῶ νοσῶν, ὅταν αὐτὴ, κατὰ τὸν εἶδησιν ὀρισμὸν τῆς μίαι συλλογῆς ἢ ἐκβολῆ διαφόρων πηγῶν.

Ἄλλ' ὅσον μὲν διὰ τὸ πρῶτον εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι θέλομεν ἐργασθεῖ ὡς φιλόσοφοι. Διὰ δὲ τὸ δεύτερον μετὰ ὅλον ὅπῃ ἡ συνδρομὴ τῶν φιλαναγνώστων τὸσον μικρὰ ἦσα, ὅπῃ μολίς τὸ χαρτίον δύναται νὰ πληρωθῆ. Μετὰ ὅλον τῆτο ἡμεῖς δέν ἐφοβήθημεν τὸ νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὸ ἐπιωφελεῖς ἐπιχείρημά μας, ἐλπίζοντες ὅπῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον συγγενεούμενοι οἱ φιλαναγνώσται μετὰ τὴν παρῶσαν ἐφημερίδα νὰ ἡδελον συνδράμῃ διὰ τὴν τελειάντης ἀκμὴν, ὡσαν ὅπῃ οἱ συντρέχοντες διδόντες τιμὴν τὴν διωρισμένην εἰς τὸ καιροσαραβιστικὸν Ὀμπερξισχοφ Ποσαμτ

Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ πρώτου φύλλου τῆς «Ἐφημερίδος τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίον» (βλέπε καί σελίδες 35 καί 49).

γράφου καὶ ἐκδότης Ἰδρυματῶν Μαρκίδαι. Σ' αὐτῶν τό τυπογραφεῖο ἐκτυπώθηκαν οἱ ἐπαναστατικὲς προκηρῦξεις τοῦ καὶ μερικὲς ἀπὸ τῆς τελευταίας συγγραφῆς του. Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἔξοχη «Χάρτα» του. Ὁ καταπληκτικὸς γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἀκρίβεια τῶν στοιχείων του καὶ τὴν θαυμαστὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τυποτεχνικὴ ἀρτιότητά του μεγάλος χάρτης τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδαι Πούλιοι, ἐνθουσιώδεις καὶ αὐτοὶ καὶ γιὰ ὅλα πρόθυμοι, ὑπῆρξαν, καθὼς ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, καὶ οἱ ἐκδότες τῆς πρώτης ἐλληνικῆς ἐφημερίδος ποὺ κυκλοφόρησε γιὰ ἓνα διάστημα καὶ προηγήθηκε χρονικὰ, τῆς ἄλλης σπουδαίας καὶ μακροβιώτερης, τοῦ «Ἐρμῆ τοῦ Λόγιου», ποὺ ἐκδόθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ.

Τὸ σπουδαῖο ἐθνεγερτήριο κίνημα τοῦ Ρήγα ἔχει καλὰ ἐξαπλωθεῖ καὶ ἔχει ὠριμάσει. Ἀπὸ τὴ Βιέννη κατεβαίνει στὴ Τεργέστη ἔχοντας πρόγραμμα τὴν ἐπιδίωξι συναντήσεως μὲ τὸν δημοκρατικὸν μέγαν στρατηγὸν Ναπολέοντα (ἀκόμα δὲν ἔχουν ἐδηλωθεῖ οἱ αὐταρχικὲς βλέψεις του), ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ ὁποίου σκέπτεται νὰ ἐντάξει τὰ μεγάλα ἀπελευθερωτικὰ σχέδιά του, τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν γειτονικῶν λαῶν. Μετὰ αὐτὴ τὴ συνάντησι προβλέπει νὰ κατεβεῖ στὰ ὑπὸ φιλελεύθερο καθεστῶς ἐλληνικὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Στὴν Τεργέστη ἔχει προαποστείλει καὶ τὸν περιμένει ἐκεῖ ἄφθονο ὕλικὸ ἀπὸ ἔντυπες ἐπαναστατικὲς προκηρῦξεις καὶ ἀπὸ βιβλία του. Ἀλλὰ ἡ προδοσία ματαιώνει τὰ ὠραῖα μεγάλα σχέδια του.

Τὸ ὕλικὸ ἔχει περιέλθει στὴν ἀστυνομία καὶ καταφθάνοντας συλλαμβάνεται στὶς 19 Δεκεμβρίου 1797. Μετ' ὀλίγου συλλαμβάνονται καὶ οἱ κυριώτεροι συνεργάται του. Ἀρχίζουν γι' αὐτοὺς οἱ ταλαιπορίες τῶν ἀνακρίσεων. Ἡ φιλικὴ τῆς Τουρκίας Αὐστριακὴ κυβέρνησι παραδίδει τοὺς ἐπαναστάτες στοὺς φίλους τῆς Τουρκίας καὶ ὕστερα ἀπὸ πολλὰς περιπέτειας καὶ βασανισμοὺς, ὁ Ρήγας καὶ ἑπτὰ ἀπὸ τοὺς συντρόφους του, θανατώνονται, ἀπὸ τὸν Πασά τοῦ Βελιγραδίου, διὰ πνιγμοῦ τῆ νύ-

Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1806). Πολυσχιδοῦς ὕψηλῆς μορφῶσεως λόγιος ὑπῆρξε ἓνας ἐκ τῶν μεγαλυτέρων διαφωτιστῶν τοῦ γένους μᾶλλον. Κατὰ τὸ δευτερο ἡμισίον τοῦ 18ου αἰῶνα δίδαξε σὲ διάφορα σχολεῖα τῆς ἐποχῆς καὶ συνέγραψε βιβλία φιλοσοφίας, λογικῆς, μαθηματικῶν καὶ φυσικῆς.

χτα τῆς 11ης Ἰουνίου 1798. Τά πτώματά τους ἔξαφανίζονται στά ὄρμητικά νερά τοῦ Δουνάβεως πού κυλάει κάτω ἀπό τά τείχη τοῦ ἐκεῖ παλαιοῦ φρουρίου ὅπου ἀλυσσοδεμένοι ἔχουν φυλακισθεῖ.

Ἦρωϊκός Ρήγας, ὁ δυναμικός πάντοτε καί ἄξιος ὄχι μόνο γιά λόγους καί γραφές ἀλλά καί γιά μαχητικά ἔργα, προλαβαίνει καθώς λέγεται, λίγες στιγμές πρὶν τῆς ἐκτελέσεώς του, μ' ἔνα κτύπημά του, νά ἐξοντώσει τόν τυραννικό Τοῦρκο δεσμοφύλακά του.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ βιβλίου τοῦ «Ἀπάνθισμα Φυσικῆς» (1790)

Ἦρωϊκός Ρήγας Βελεστινλῆς, ὁ πρωτομάρτυς τοῦ μεγάλου ἀγώνα τῆς ἀπελευθερώσεώς μας ἀπό τόν Τουρκικό ζυγό, μέ τήν ὀγκώδη καί σπουδαία συγγραφική καί ἐκδοτική δράση του, συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν ἀξιολογοτέρων πνευματικῶν πατέρων τῶν χρόνων τῆς διαφωτίσεως τοῦ Γένους μας.

Θεσσαλός, ἀπό τό γειτονικό τοῦ Πηλίου ὄρους Βελεστίνου, στό ὁποῖο ἐξῆσε τά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του καί κατόπιν διδάχθηκε τά πρῶτα γράμματα, μαζί μέ τόν φίλο του καί συμμαθητή του Γρηγόριο Κωνσταντᾶ στό σχολεῖο τῆς Ζαγοράς, ἀνήκει στήν ομάδα ἐκείνων πού πρῶτοι κατενόησαν τήν εὐρύτερη σημασία τῆς γνώσεως καί ἀπό τόν λαό τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τῆς Φυσικῆς καί τῆς Φυσιογνωσίας. Πώς διά τῆς διαφωτίσεώς του σ' αὐτές θά εὐρυνόταν τό πνεῦμα καί θ' αὐξανόταν τό ψυχικό του σθένος, ὥστε ἐπείγουσα νά καθίσταται ἡ πρός αὐτόν τόν τομέα διαφώτισή του. Ἦ κάποια μὲν μορφωσιμολογία τῶν διαβιούντων ὑπὸ τό σκοτό τῆς ἀμάθειας, κάτω ἀπό τόν βαρῦ τυραννικό ζυγό τῶν Τούρκων.

Ἦρωϊκός Ρήγας ἐπιβάλλεται νά συγκαταλεγῆ στήν ομάδα τῶν λογίων τῶν διαπνεομένων ἀπό αὐτές τίς προοδευτικές ἀντιλήψεις, πού κορυφαῖοι τους ὑπῆρξαν οἱ ἐπίσης Θεσσαλοὶ Ἄνθιμος Γαζῆς, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καί Δανιὴλ Φιλιππίδης. Ἦ Ρήγας μάλιστα προηγήθη αὐτῶν μέ τή συγγραφή καί ἐκδοση τό 1790 τοῦ βιβλίου τοῦ «Ἀπάνθισμα Φυσικῆς».

Δέν ὑπῆρξε, βέβαια, ὅπως ἐκείνοι, ἐπιστήμων Φυσικός, οὔτε τό βιβλίο του αὐτό ἀποτελεῖ διδακτικό σύγγραμμα. Εἶναι ἐράνισμα τῆς τότε σχετικῆς γερμανικῆς καί γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς βιβλιογραφίας, πού τό ἐξέδωσε μέ προσωπικές του δαπάνες γιά τούς «ἀγχίνους καί φιλομαθεῖς Ἕλληνας» γιά «νά ὠφελῆσει τό γένος μας καί ὄχι πρός ἐπίδειξιν γνώσεων...» καθὼς δηλώνει στόν πρόλογό του. Εἶναι γραμμένο στήν τότε ἀπλή ὀμιλουμένη ἀπό τόν λαό γλώσσα καί ἐκλαϊκεύει τίς γνώσεις τῆς Φυσικῆς καί τῆς Φυσιογνωσίας, προσπαθώντας νά τίς καταστήσει ἀντιληπτές μέ τόν ἀπλούστερο δυνατό τρόπο. Ἐπιδιώκει νά διαφωτίσει τόν ἀμαθῆ λαό ὡς πρός τίς συνθηκῆς καί τά φαινόμενα τοῦ περιβάλλοντος αὐτόν κόσμου, καταπολεμώντας τή φοβία, τίς προκαταλήψεις καί τίς δεισιδαιμονίες ἀπό τίς ὁποῖες κυριαρχεῖτο, μέ ἐπακόλουθο τή μείωση τοῦ σθένους του καί τήν πρός δράση ἀποφασιστικότητά του.

Τό ὅτι τό «Ἀπάνθισμα Φυσικῆς» δέν γράφτηκε γιά σχολικό βιβλίο καί δέν προοριζόταν γιά τή σπουδάζουσα νεολαία, ἀλλά γιά τόν ἀμαθῆ λαό, δέν μειώνει καθόλου τή γενικότερη μορφωτική του ἀποστολή. Ἀντίθετα ἀκόμη περισσότερο τήν εὐρύνει καί τήν καθιστᾶ πολύτιμη, κατατάσσοντας τόν Ρήγα μεταξύ τῶν σημαντικότερων διαφωτιστῶν.

Τό «Ἀπάνθισμα Φυσικῆς» τυπώθηκε στό τυπογραφεῖο τῆς Βιέννης τοῦ Εὐγενοῦς Τράτνερ, τό 1790. Ὅπως φαίνεται ἀπό τό χειρόγραφο, σελίδες τοῦ ὁποῖου σώζονται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη, βιαστική ἦταν ἡ συγγραφή καί ἡ ἐκτύπωσή του. Γραμμένο σέ πρῶτο χέρι, ἔχει στίς περισσότερες σελίδες πολλές προσθήκες καί διορθώσεις. Ἀπό αὐτό συμπεραίνουμε πώς ὁ Ρήγας δέν εἶχε καιρό γιά καθαρογράφηση. Ἦ καθηγητής τῆς Ἠλεκτρονικῆς Φυσικῆς ἀείμνηστος Μιχ. Ἀναστασιάδης, πού διατελοῦσε καί πρόεδρος τῆς Ἐνώσεως Ἑλλήνων Φυσικῶν, εἶχε τήν ἐπνευση, κατά τόν ἑορτασμό τῶν 150 χρόνων τῆς ἐθνεγερσίας τοῦ '21, νά προβεῖ στή φωτογραφική ἐπανεκδόση τοῦ «Ἀπανθίσματος», τό 1971, ἀπό σωζόμενο ἀντίτυπό του. Ἦ ἐκδοση αὐτή ἐξαντλήθηκε καί τό 1988 τυπώθηκε ἐκ νέου μέ τήν οἰκονομική βοήθεια τῆς Κυρίας Αἰκατ. Στάθη - Μ. Ἀναστασιάδου.

Πρόκειται, καθώς είπαμε, για βιβλίο εκλαϊκεύσεως τῶν τότε ἐπιστημονικῶν γνώσεων τοῦ περιβάλλοντος τόν ἄνθρωπο κόσμο. Βιβλίο στοιχείων Κοσμογραφίας μετά ἀρχῶν Ἀστρονομίας, Μετεωρολογίας, Βοτανικῆς, Ζωολογίας καί Ἀνοργάνου Χημείας. Ἀκόμη, μερικῶν πληροφοριῶν περί Ὑδραργύρου, Μαγνητῶν καί Ἡλεκτρικῆς Ὑλης. Κύριος ἐπιδιωκόμενος σκοπός του ἡ ὀρθή πληροφόρηση, ὡς πρὸς τὰ σχετικὰ φαινόμενα, τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, πού ἡ ὅλη μόρφωσή τους περιοριζόταν μόνο στήν ικανότητα τῆς ἀπλῆς ἀναγνώσεως. Διακόσια ἀκριβῶς χρόνια ἀπό τότε πού γράφηκε, ἐκτός τῶν ἄλλων, μᾶς ἐπιτρέπει σήμερα ν' ἀντιληφθοῦμε ὅποια ἰλιγγιώδης πρόοδος ἔκτοτε ἔχει σημειωθεῖ στίς Φυσικῆς Ἐπιστῆμες.

Ὁ Ρήγας δέν συγγράφει, ἀλλ' ἀπλῶς σταχυολογεῖ ἀπό τήν ξένη ἐπιστημονική βιβλιογραφία, ἐκλαϊκεύοντας τίς γνώσεις τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Κι αὐτό τό κατορθώνει, ἂν καί μὴ ἐπιστήμων Φυσικός, μέ θαυμαστή δεξιότητά. Ἴσως μάλιστα μέ τό νά μὴν εἶναι, γιά τὰ θέματα πού πραγματεύεται, εἰδικός, νά τόν βοηθάει ὥστε ἀκόμη καλύτερα νά πετυχαίνει τήν ἐκλαϊκευμένη παρουσιάσή τους.

Κατά τήν ἐποχή τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ἀπανθίσματος Φυσικῆς» ἡ ἐκπαίδευση ἐπὶ τοῦ μαθήματος Φυσικῆς στά σχολεῖα χρησιμοποιοῦσε τὰ συγγράμματα τοῦ Θεοτόκη καί τοῦ Βουλγάρου καί ἡ διδασκαλία ἀκολουθοῦσε τή μεθοδολογία πού εἶχε καθιερωθεῖ ἀπό τόν ἄξιο διδάσκαλο καί πειραματιστή Μανασῆ Ἡλιάδη. Ὁ Ρήγας δέν ἀκολουθῆσε αὐτό τόν τρόπο. Ὁ ἐπιδιωκόμενος, ἄλλωστε, σκοπός του δέν ἦτάν ἐκεῖνος τῆς σχολικῆς διδαχῆς, ἀλλά ὁ γενικότερος τῆς λαϊκῆς διφωτίσεως. Γραμμένο τό βιβλίο του στήν ἀπλή, ἀνεπιτήδευτη γλώσσα πού ὀμιλοῦσε ὁ λαός, κατορθώνει νά διαλύσει τίς πλάνες ἀπό τίς ὁποῖες κατεχόταν καί νά καταπολεμήσει τίς δεισιδαιμονίες καί τίς προκαταλήψεις πού τοῦ σκότιζαν τή σκέψη, τόν φόβιζαν καί τοῦμείωναν τό ψυχικό σθένος, ἐλαττώνοντας τό θάρρος του. Καί αὐτό τό ἐπιτυγχάνει ἀκολουθώντας τή μέθοδο τοῦ ἀπλοῦ διαλόγου.

Ἡ ἐπικεφαλὴ τῆς «Χάρτας» τοῦ Ρήγα. Τοῦ ἐξοχου, σέ πολλά φύλλα, γεωγραφικοῦ χάρτου τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν σπουδαιοτέρων συγγραφικῶν καί ἐκδοτικῶν δημιουργημάτων του.

Ὁ ἀμαθὴς μαθητὴς ἐρωτᾷ καὶ ὁ μορφωμένος δάσκαλός του ἀπαντᾷ καὶ ἐξηγεῖ τίς ἀπορίες του. Τοῦ ἐξηγεῖ τὰ φυσικά φαινόμενα, χρησιμοποιώντας παραστατικές εἰκόνες καὶ παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὴν καθημερινή ζωὴ του, ὥστε νὰ τὸν κάνει ν' ἀντιληφθεῖ καλά καὶ νὰ κατανοήσῃ τὴν περιγραφὴ τους καὶ τὴν ἐξήγησή τους.

Γιὰ τὸν μαθητὴ δυσκολονόητες εἶναι καὶ οἱ ἀπλούστερες ἀκόμη βασικὲς ἔννοιες καὶ οἱ στοιχειωδέστεροι ὅροι τῶν φυσικῶν θεμάτων, ὅπως ἡ μορφή τῆς σφαίρας καὶ τοῦ ἄξονά της, ὁ κύκλος καὶ ἡ περιφέρειά του, ἡ κυκλικὴ ἢ ἡ ἑλλειπτικὴ τροχιά, καθὼς εἶναι αὐτὴ ποὺ διατρέχει ἡ Γῆ. Καὶ γιὰ νὰ γίνει σ' αὐτὸν ἀντιληπτὸς καταφεύγει σὲ εἰκόνες ἀπὸ τὴν καθημερινότητα τῆς ζωῆς του.

Γράφει, λοιπόν, ἐφαρμόζοντας τὸν δικό του τρόπο συνομιλίας: «Πάρε ἓνα καρπούζι καὶ σουβλισέ το (...) βάλε ἔμπροσθέν του ἓναν τέντζερε, ἀκούμπισε ταῖς δύο ἄκραις τῆς σουβλας εἰς τὰ χεῖλη του. Τότε θὰ εἶναι τὸ μισὸν καρπούζι εἰς τὸ ἀγγεῖον καὶ τὸ μισὸν ἔξω (...) καὶ γύρισε τὸ σουβλί, σφαῖρα εἶναι τὸ καρπούζι, τὸ δὲ σουβλί ἄξων αὐτῆς...». Μ' αὐτὸ τὸ παράδειγμα δίδει στὸν μαθητὴ τὴν ἔννοια τῆς σφαίρας, τοῦ ἄξονά της καὶ προκειμένου περὶ τῆς Σελήνης, τὴν ἔννοια τοῦ φωτιζόμενου ἀπὸ τὸν Ἥλιο ἡμισφαιρίου της καὶ τοῦ ἄλλου, τοῦ μέσα στὸν τέντζερε κἄτω ἀπὸ τὰ χεῖλη του, ποὺ παραμένει ἀφώτιστο καὶ ἐπομένως σκοτεινόν.

Ἄλλοι, προσπαθώντας νὰ δώσῃ τὴν ἔννοια τοῦ κύκλου καὶ τῆς διαμέτρου του, γράφει: «Πάρε ἓνα πιργέλι (ἔτσι λεγόταν ὁ διαβήτη) ἀνοιξέ το καὶ βαστώντας τὸ ἓνα ποδάρι τοῦ ἤσυχον (...), γύριζε τὸ ἄλλο γράφοντας ἕως ἐκεῖ ὅπου ἄρχισες, τὸ σχῆμα ὅπου γραφθῆ λέγεται κύκλος, καὶ ἡ γραμμὴ ἢ γυρική περιφereιά του, ἡ στιγμὴ ὅπου ἐστέκετο τὸ ἤσυχον ποδάρι, κέντρον τοῦ κύκλου...».

Περιγράφοντας τὰ τοῦ ἀστρικοῦ κόσμου καὶ ἰδιαίτερα τὰ περὶ τῆς Σελήνης, μεταξύ τῶν ἄλλων, γράφει: «Τὸ πανσέληνο

φεγγάρι ἀνατέλοντας εἰς τὰς δώδεκα ὥρες τὸ βράδυ (δίδει τὸν χρόνον κατὰ τὸ τουρικό ὠρολόγιον) φαίνεται μέγαν καὶ κόκκινον...». Ὁμιλεῖ, συνεχίζοντας, περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς τροπόσφαιρας καὶ τῆς ἐξ αἰτίας της παραλλαγῆς τοῦ χρώματός του (πρὸς τὸ ἐρυθρό) καὶ τοῦ μεγέθους του (μεγέθυνση τῆς διαμέτρου τοῦ δίσκου), δίδοντας ἐπιτυχεῖς ἐξηγήσεις καὶ παραδείγματα. Ὅπως ἡ περίπτωση τῆς εἰκόνας τοῦ πανσελήνου φεγγαριοῦ (δίσκος μεγεθυμένος χρώματος ἐρυθρωποῦ) γιὰ ἄκείνον ποὺ τὸ παρατηρεῖ ἀπὸ τὸ βάθος ἑνὸς πηγαδιοῦ, ποὺ τότε παρουσιάζει εἰκόνα ἀνάλογη πρὸς ἐκείνη τῆς ἀνατολῆς του, μὲ παραπλήσιες παραλλαγές.

Γιὰ τὸν ἀπέραντο ἀστρικὸν κόσμον —τούς πλανῆτες τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος τοὺς δέχεται κατοικημένους ἀπὸ ἀνθρώπους παρομοίους πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῆς Γῆς— ὀμιλεῖ μὲ πολὺ θαυμασμό, ὥστε ὁ μαθητὴς του ν' ἀναφωνεῖ: «Θεὲ μου τόσο πολλοὶ ἥλιοι, τόσο πολλοὶ κόσμοι». Καὶ ἄκείνος, μὲ τὴν μεγάλη θρησκευτικότητά του, τὸν καλεῖ νὰ φωνάξουν ὅλοι μαζί: «Κύριε, τὰ ἔργα σου εἶναι μεγάλα καὶ πολλὰ, τὰ πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησες καὶ ἔργα τῶν χειρῶν σου εἶναι οἱ οὐρανοί».

Ὅταν πάλι ὁ μαθητὴς του ἐρωτᾷ: «Ἐνοστημευόμενον νὰ μάθω ποῖαν θέρμην ἤθελε δώσει ὁ Ἥλιος ἀντὶ φωτιάς» ὁ Ρήγας, παρουσιάζοντας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τίς ἀντιλήψεις, ἀπαντᾷ: «Δέν εἶδες μία μηχανὴ ἢ ὅποια μὲ τὸ ἤσυχον τρίψιμον μιᾶς γυάλινης σφαίρας ἐβγάνει φωτῖαν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν της (πρόκειται γιὰ τὰ τότε σχετικὰ πειράματα τοῦ Μανασῆ Ἡλιδάδη). Αὐτὸ τὸ φῶς καὶ ἡ φωτῖα προέρχεται ἀπὸ μίαν ὕλην ὅπου ὀνομάζεται ἠλεκτρικὴ, ἣτις ἐξαπλώνεται εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ἀπὸ τὸν Ἥλιον ἕως τὸν Κρόνον, καὶ εὐρίσκεται εἰς ὅλα τὰ σώματα (...) Ἡμεῖς συμπεραίνομεν ὅτι καὶ ὁ Ἥλιος εἶναι μία ἠλεκτρικὴ σφαῖρα ἢ ὅποια διὰ τῆς περὶ τὸν ἄξονα κινήσεώς της ὡσάν εἰς ἠλεκτρικὸν σῶμα τρίβεται καὶ ἀποτελεῖ φῶς καὶ ζέστην».

Ἀπ' ὅσα παραδειγματικὰ ἀναφέραμε ἀπὸ τὸ «Ἀπάνθισμα Φυσικῆς», καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα πῶς αὐτό, γιὰ ὀρισμέ-

να κεφάλαιά του, όπως τό περί τοῦ Ἡλίου, δικαιούται νά χαρακτηρισθεῖ πρωτοπόρο σύγγραμμα. Ἐφοῦ στά τότ διδακτικά περί Φυσικῆς βιβλία, οἱ πρωτοπόρες αὐτές ἐρμηνεῖς περί φύσεως τοῦ φωτός καί ἠλιακῆς ἐνέργειας ἀκόμα δέν ἀναφέρονται καί πρῶτος ὁ Ρήγας, σ' αὐτήν τή συγγραφή του, μᾶς τίς ἐκθέτει. Ἀποδεικνύεται βαθύς μελετητής τῶν σχετικῶν θεμάτων καί ἄριστος ἐρμηνευτής τους. Τόν διακρίνει πλήρης κατανόηση τῶν φυσικῶν φαινομένων πού ἔχει μελετήσει καί ἐξοχη ἰκανότητα πρὸς ἐκλαίκευμένη παρουσίαση αὐτῶν.

Θά πρέπει νά τόν δεχθοῦμε ἀκόμα ὡς ἄριστο πειραματιστή καί πολυμήχανο τεχνολόγο. Παράδειγμα, ἡ περίπτωση τῆς ἐφαρμογῆς δικῆς του ἐμπνεύσεως ἐκχιονιστήρα. Κατά τήν ἐποχή πού βρέθηκε ἐπαρχὸς Κραϊόβας, μάλιστα ὑπὸ διεξαγωγή πολέμου στήν περιοχή, ἄμεση καί ἀπαραίτητη ἀνάγκη ἦταν ἡ ἐλεύθερη συγκοινωνιακὴ ἐπικοινωνία. Ἐπρεπε ν' ἀπαλλάσσονται τό ταχύτερο οἱ δρόμοι ἀπὸ τό κρυσταλλωμένο χιόνι. Διέταξε τότε ὅπως στοὺς δρόμους σύρονται ἀπὸ ζεύγη βουβαλιῶν μεγάλα βαρέλια γεμάτα μέ βραστό νερό. Θρύλο ἀποτέλεσε αὐτή ἡ ἐμπνευσή του, πού διασώθηκε μέ τό λαϊκὸ τραγουδάκι τῆς ἐποχῆς:

Ὁ Θεός ὅταν τό θέλει
 ἔναν σάν τόν Ρήγα στέλλει
 μ' ἓνα τεχνητό βαρέλι.

Μέ τό βιβλίό του «Ἀπάνθισμα Φυσικῆς» ὁ πρωτομάρτυς τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα μας τοῦ '21, ὁ ἐνθουσιώδης καί ἠρωϊκὸς ἐθνεγέρτης, ὁ φωτισμένος συγγραφέας καί ἐμπνευσμένος ποιητής, ἀποδεικνύεται ἐπίσης βαθύς μελετητής καί ἐξαιρετός διαφωτιστής τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Τό ἐπιτυγχάνει διὰ τοῦ τόσο διδακτικοῦ ἐπὶ τῶν καταστάσεων τῶν φυσικῶν φαινομένων σπουδαίου αὐτοῦ βιβλίου του, πού τό θεωρῶ ἀπὸ τά σημαντικότερα μεταξὺ τῶν πολλῶν συγγραφῶν του.

*110
 ται Πάρις πειραματίζαμεν :-*

*ἄφαστοι εἰς ἕσασθε σοφὸν ἄνθρωπον
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ*

*ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ*

*ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἡδονομαχίαν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀφ' ἑαυτοῦ*

Μία σελίδα ἀπὸ τό σωζόμενο χειρόγραφο τοῦ «Ἀπάνθισματος Φυσικῆς» τοῦ Ρήγα πού ἀπὸ αὐτό γνωρίζουμε καί τόν γραφικὸ του χαρακτήρα.

Η' Οί Φυσικές Ἐπιστῆμες, οἱ διδάσκαλοί τους καί τά βιβλία πού ἐκδόθηκαν κατά τούς χρόνους τῆς διαφωτίσεως

Ἄπό τά ὄσα ἐκθέσαμε γιά τή Μηλιώτικη Σχολή, τή Βιβλιοθήκη της καί τούς ἰδρυτάς τους, βεβαιώνεται τό ξεχωριστό ἐνδιαφέρον πού ἔδειξαν ὀρισμένοι δάσκαλοι τοῦ γένους, κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα καί τίς πρώτες τοῦ 19ου, γιά νά καταστήσουν γνωστές καί νά διδάξουν σέ πλήρη ἔκτασι τίς Φυσικές Ἐπιστῆμες καί τά Μαθηματικά, στούς νέους τῆς σκλαβωμένης Ἑλλάδος. Μεταξύ αὐτῶν ὑπῆρξαν ἄρκετοί πού ἰδιαίτερα εἶχαν ἐγκύψει στήν ἐκμάθησί τους καί κατέστησαν βαθεῖς γνῶσται των. Καί ἀξιοθαύμαστο εἶναι τό σχετικό πρωτότυπο συγγραφικό καί μεταφραστικό ἔργο τους. Ἄπό τά σοφά συγγράμματα αὐτοῦ τοῦ κύκλου, ξενόγλωσσα καί ἑλληνικά, μνημονεύσαμε ἐκεῖνα μέ τά ὁποῖα εἶχε πλουτισθεῖ ἡ Βιβλιοθήκη τῶν Μηλιῶν καί πού ἔχουν περισωθεῖ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Σκόπιμο ὁμῶς θεωροῦμε, πρὸς γενικώτερη παρουσίασι τοῦ θέματος αὐτοῦ, μέ τήν παροῦσα εὐκαιρία, νά δώσουμε τόν πίνακα καί τῶν ἄλλων βιβλίων αὐτῆς τῆς κατηγορίας πού ἐγράφησαν στήν ἑλληνική καί ἐξεδόθησαν κατά τούς χρόνους ἐκείνους, φυσικά τῶν ἐξ αὐτῶν σπουδαιοτέρων. Στόν καταχωρούμενο πίνακα δέν περιλαμβάνονται ὄσα ἤδη μνημονεύσαμε προηγουμένως, ὡς περισωθέντα καί εὐρισκόμενα εἰς τήν Βιβλιοθήκη τῶν Μηλιῶν. Συμπληρώνουμε, λοιπόν, μόνο τήν ὄλην παρουσίασι τῶν εἰς τήν ἑλληνικήν συγγραμμάτων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν:

— Φυσική κατά τούς νεωτέρους, συγγραφεῖσα παρά τοῦ Ἰω. Φριδ. Βουκερέρ εἰς λατιν. διαλ. ἐξελληνισθεῖσα παρά Εὐγενίου διακόνου τοῦ Βουλγάρεως (τέλη 18ης ἐκατ.)

— Περιγραφή τοῦ παντός, ἤτοι ἱστορία φυσική μέ εἰκονογραφίας πρὸς μαθήτευσιν τῶν νέων, παρά Γεωργ. Βεντόττη. Βιέννη 1792.

Τό νέο κτίριο τοῦ Γυμνασίου τῶν Μηλιῶν πού ἀναγέρθηκε στόν τόπο ὅπου μέχρι τά τελευταῖα χρόνια σώζονταν τά ἑρείπια τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Τό κτίριο τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τῶν Μηλιῶν, πού βρίσκεται δίπλα στό Γυμνάσιο. Ἐμπρός ἀπό τά δύο σχολεῖα ἀπλώνεται ἡ μεγάλη πλατεία τους, ἀπό τήν ὁποῖαν μαγευτική ἐκτείνεται ἡ θάλασσα τῆς κωμοπόλεως τῶν Μηλιῶν καί τῶν κατάφυτων βουνοπλαγιῶν τοῦ Πηλίου (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

— Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικῶν, μεταφυσικῶν, πνευματικῶν καί θείων ἀρχῶν, παρά Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας εἰς ἑλληνίδα φωνήν μετεφράσθησαν. Βιέννη 1786.

— Οἰκιακὴ διδασκαλία τῆς Φυσικῆς, χάριν τῶν μικρῶν παιδίων καί κορασιῶν, ὑπὸ Δημητρ. Νικολ. τοῦ Δαρβάρως. Βιέννη 1810.

— Ὅμιλαι περὶ πληθῆος κόσμων τοῦ Φοντενέλ. Μεταφρ. Παν. Κοδρικᾶ. Βιέννη 1794.

— Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οἰκονομίας, τουτέστιν ἡ περὶ ἀνθρώπους καί περὶ τὰ ἄλογα ζῶα αἰτία τοῦ ζῆν, ὑπὸ Κηρύκου Χαιρέτη. Ἐνετίησι 1798.

— Στοιχεῖα Φυσικῆς ὑπὸ Βενιαμίν 1805 (ἀνέκδοτον).

— Χημείας Ἐπιτομὴ εἰς χρῆσιν τῶν Λυκείων τῆς Γαλλίας, ὑπὸ Πέτρου Αὐγουστου Ἀδήτου. Μεταφρ. μετὰ τινων προσθηκῶν, ὑπὸ Κ.Μ. Κούμα. Βιέννη 1808.

— Σύνοψις Φυσικῆς εἰς χρῆσιν τῶν πρωτοπείρων μαθητῶν, ὑπὸ Κ.Μ. Κούμα. Βιέννη 1812.

— Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους, ὑπὸ Κ.Μ. Κούμα. Βιέννη 1819.

— Ἐπιτομὴ Φυσικῆς εἰς τρία μέρη πρὸς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν νέων, ὑπὸ Δημητρ. Νικολ. τοῦ Δαρβάρως. Βιέννη 1812.

— Φυσικὴ δημῶδης εἰς παῦσιν τῆς δεισιδαιμονίας, ἐκ τῆς γερμανικῆς γλώσσης. Μεταφρ. παρά Χατζῆ Κωνστ. Πώπη. Ἐπιστάσι καί διορθῶσει Σπυρ. Βλαντῆ. Ἐνετίησι 1810.

— Ἐκλογάριον γραιικόν εἰς χρῆσιν πρωτοπείρων τῆς ἀπλῆς διαλέκτου, ὑπὸ Δημητρ. Νικολ. τοῦ Δαρβάρως (πρώτη ἔκδ. Βιέννη 1806). Φυσικαὶ διατριβαί (ὄρυκτά, φυτά, ζῶα, μετέωρα).

— Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου, παρά Σεργίου Μακραιῶ. Βιέννη 1797.

— (Ἀθανασίου Παρίου) Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων. Τεργέστη.

— Περί συστήματος τοῦ παντός, ὑπὸ Εὐγεν. τοῦ Βουλ-

γάρως. Βιέννη 1805.

— Μαρότου, Μέθοδος Ἀστρονομίας, ἐκ τῆς λατιν. ἐξελληνισθεῖσα, ὑπὸ Γεωρ. Ζαβεῖρα. Πέστη 1805.

— Εἰκονολογία παιδική (ἄθροισμα φυτῶν, ἀνθέων, καρπῶν, ἐνδυμάτων καί ἄλλων διδακτικῶν ἀντικειμένων), ἐκ τοῦ γερμαν. Φραγκίσκου Ἰωάν. Βερτούχ. Εἰς ἑλληνικὴν ὑπὸ Μανουῆλ τοῦ Κυριάκου Καπετανάκη. Βιέννη 1810-1811-1812 (τόμοι δέκα).

— Σύνοψις τῶν ἐπιστημῶν, εἰς χρῆσιν τῶν παιδίων. Ἐκ τοῦ γαλλ. ιδιώματος εἰς τὴν ἑλλ. ὑπὸ Θεοδ. Ράκου Τρίκκεως, ἔκδοσι δευτέρα. Νεάπολις 1815.

— Ἐπιτομὴ Φυσικῆς ἀκροάσεως, παρά Σεργίου Μακραιῶ. Τρία βιβλία. Βενετία 1816.

— Οἰκονομία πρακτικὴ καί γενικὴ πάντων τῶν τῆς ἀγροικίας κτημάτων, ὑπὸ Δημ. Παναγ. Γοβδελά. Βιέννη 1816.

— Ὄνοματολογία βοτανικὴ τετράγλωσσος (τουτέστιν ἑλληνικὴν ἀπλήν, λατινικὴν καί οὐγκρικὴν), παρά Ἰωάννου Ζαβῖρα. Πέστη.

— Λόγος εἰσαγωγικὸς εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Λινναϊκῆς Ἐταιρίας τῆς Λόνδρας περὶ τῆς προόδου τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας, παρά Ἰακ. Ὀδοάρδου Σμίθ. Μεταφρ. ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ, ὑπὸ Δημητρ. Πούλου. Βενετία.

— Μαθήματα διὰ τοὺς παῖδας, ὑπὸ Κωνστ. Βαρδαλάχου. Ὁδησός 1830.

— Ξυνωρίς, ἤτοι φυσικὴ καί μεταφυσικὴ — ἐπιτομὴ Φυσικῆς, ὑπὸ Νεοφ. Δούκα (βιβλία τρία). Αἶγινα 1834.

— Ἀνωνύμου, Σύνοψις Χυμίας.

— Φυσικὴ μετὰ Λογικῆς, Ἠθικῆς, Μεταφυσικῆς Ρητορικῆς, ὑπὸ Νεοφ. Δούκα. Αἶγινα 1834.

— Μεταλλουργικὴ πυροτεχνία τοῦ Βαννουχίου Βηρινκουτζίου. Μεταφρ. ἀπὸ τῆς ἰταλικῆς ἀπὸ Βικέντιον Σκορδίλλη. (Πρόκειται περὶ μεταφράσεως ἐκ τοῦ σπανίου ἔργου τοῦ Ἰταλοῦ VANUCCIO BIRINGUCCIO. Βενετία 1559).

— Ἐγκύκλιος Γρηγορίου τοῦ Ε', ἀναφερομένη εἰς τὰς τάσεις διὰ φιλοσ. καί φυσικά ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει.

Τὰ Φυσικομαθηματικὰ μαθήματα ποῦ διδάσκονταν στὰ προεπαναστατικὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, στίς περισσότερες περι-

πτώσεις, ήσαν στάθμης ανώτερης τῶν δυνάμεων τῶν μαθητῶν δηλ. τῶν γνώσεων πού ἀποκτοῦσαν ἐκ τῆς βασικῆς τους ἐκπαίδευσως στά στοιχειώδη πρῶτα σχολεῖα τους. Καί τά βιβλία μέ τά ὅποια ἐδιδάσκοντο, ἰδίως τά ἐκ τῶν ξένων γλωσσῶν μεταφρασμένα στήν ἑλληνική, ὄχι πάντοτε νοητά καί κατάλληλα. Παρά τοῦτο οἱ μαθηταί, χάρις στίς προσπάθειες τῶν δασκάλων τους, ἀποκτοῦσαν τίς σχετικές ἀπαραίτητες βασικές γνώσεις, ὥστε ἀπερχόμενοι στήν Εὐρώπη, γιά παρακολούθησι ὀρισμένων ἐπιστημῶν, νά ἔχουν κάποια προετοιμασία καί νά κατορθώνουν νά παρακολουθοῦν τά εἰδικά μαθήματα τῶν σπουδῶν τους, χωρίς νά χάνουν πολύτιμο χρόνο.

Ἡ Φυσική περιλάμβανε συνήθως τήν Γενικήν Φυσική («φυσικοχημεία» τήν ἀποκαλοῦσαν) καί μερικά κεφάλαια ἀπό τήν Φυσική Ἱστορία καί τήν Ἀστρονομία. Στή σχολή τοῦ Βουκουρεστίου, στήν ἀνωτέρα τάξι της, δίδασκονταν μόνο τά Φυσικά καί τά Ἀστρονομικά. Ὁ Κ. Κούμας συμβούλευε πώς ἔπρεπε νά διδάσκεται χωριστά ἡ Φυσική, ἀπό τά ἄλλα συγγενῆ της μαθήματα, τά Μαθηματικά, τά Φιλοσοφικά, τήν Χημεία καί τή Φυσική Ἱστορία. Ἡ Χημεία διδασκόταν μέ βάσι κυρίως τά δύο σέ μετάφρασι σχετικά βιβλία. Ἡ τήν «Χημική Φιλοσοφία» τοῦ Φουρκροᾶ ἢ τήν «Ἐπιτομή Χημείας» τοῦ Ἀδήτου. Τήν ἀναλάμβαναν εἰδικώτεροι γιά τό μάθημα αὐτό διδάσκαλοι, οἱ ὅποιοι κατά τήν ὥρα τοῦ μαθηματός τους ἐτελοῦσαν καί κάποια στοιχειώδη ἀποδεικτικά πειράματα. Ὄταν δέν εὐρίσκοντο ἄλλοι κατάλληλοι ἐκπαιδευταί γιά τή Χημεία τήν ἀναλάμβαναν ἐπιστήμονες ἰατροί (ἰατροφιλόσοφοι), πού ἦσαν κάτοχοι, ἀπό τήν εἰς τά εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια ἐκπαίδευσί τους, ἀρκετῶν φυσικομαθηματικῶν γνώσεων. Τῶν ἰατρῶν ὁ ἀριθμός στήν Ἑλλάδα, κατά τά τελευταῖα προεπαναστατικά χρόνια, συνεχῶς αὔξανε, ἀφοῦ ἡ ἐπιστήμη αὐτή προκαλοῦσε τότε τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τῶν νέων, ἐκείνων πού εἶχαν τήν ἐπιθυμία καί διέθεταν τά οἰκονομικά μέσα γιά πανεπιστημιακές σπουδές στίς προοδευμένες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Συνηθέστερα στή Γερμανία, τήν Αὐστρία, καί τήν Ἰταλία.

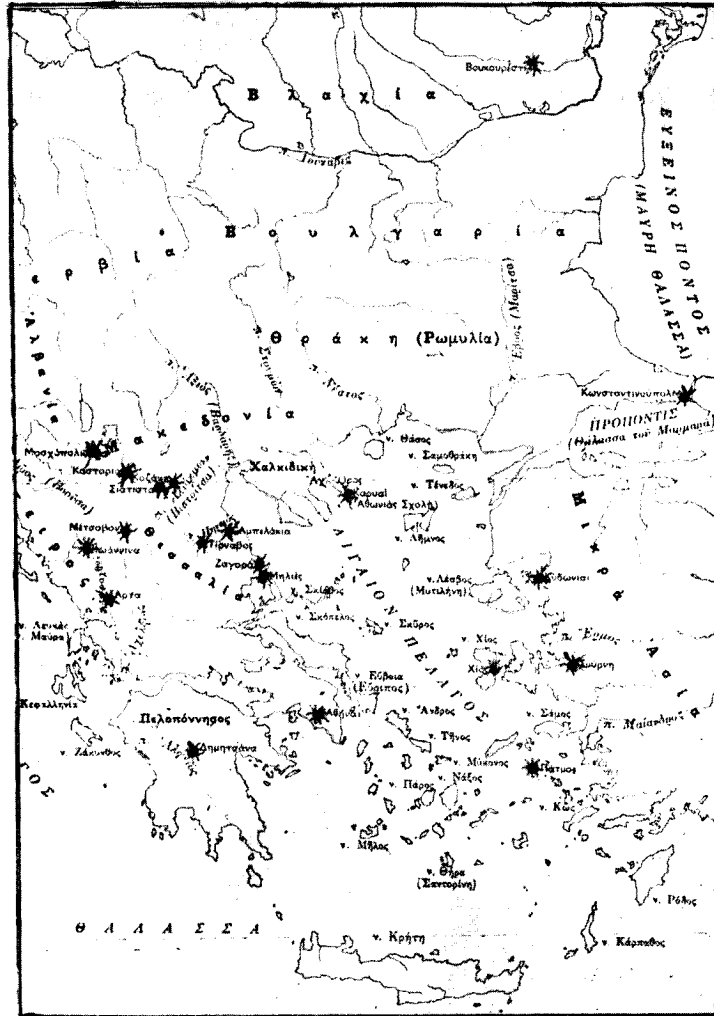
Στά ἀνώτερα σχολεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τά Φυσικομαθηματικά μαθήματα τύχαιναν ξεχωριστῆς φροντίδος, ὡς ἰ-

διαίτερης μεταξύ τῶν ἄλλων μορφωτικῆς ἀξίας, καί γι' αὐτό στό ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα τους κατεῖχαν θέσι κυρίων μαθημάτων. Καί τοῦτο κατ' ἀντίθεσι πρὸς τοὺς μεταεπαναστατικούς χρόνους κατά τοὺς ὁποίους στό ἀναγεννηθέν ἑλληνικό κράτος οἱ φυσικές ἐπιστῆμες κατά πολύ παρεμελήθησαν καί σέ πολλές περιπτώσεις σχεδόν τελείως ἀγνοοῦνταν καί ἀπουσίαζαν ἀπό τά προγράμματα διδασκαλίας τῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσως.

Τά Μαθηματικά καί τά Φυσικά μαθήματα, κατά τοὺς χρόνους τῆς διαφωτίσεως, σέ ὀρισμένα ἀνώτερα ἐκπαιδευτήρια, δίδασκονταν μέ ἰδιαίτερη φροντίδα, ὅπως στή Σχολή Χίου (κατά τίς ἀρχές ἰδίως τοῦ 19ου αἰῶνα) καί στή φιλοσοφική Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν. Σ' αὐτή (ἐπί Βενιαμίν), ἡ διδασκαλία τους διακοῦσε ἐπὶ τετραετία. Ὁ Κ. Κούμας θεωροῦσε ἀρκετή τήν τριετία πρὸς τελειοποίησι τῶν μαθητῶν στίς σχετικές γνώσεις, ἐνῶ ὁ Ι. Πέζαρος, τῆς Σχολῆς Τυρνάβου (1782), στήν ὁποία ἡ φοίτησι διακοῦσε ἐπὶ ἑξαετία, διέθετε ὀλόκληρη τήν τελευταία τάξι, τήν ἕκτη, γιά τή διδασκαλία ἀποκλειστικά τῶν Μαθηματικῶν, τῶν Φυσικῶν καί τῶν Φιλοσοφικῶν. Πρὸς κατανόησι καί παρακολούθησι, στίς ἀνώτερες σχολές, τῶν Φυσικομαθηματικῶν μαθημάτων καί ἰδίως τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς Φυσικῆς, πού γίνονταν σέ μορφή πανεπιστημιακῶν διαλέξεων, ἀπαραίτητες ἦσαν οἱ ἐπαρκεῖς γνώσεις Ἀνωτέρων Μαθηματικῶν, Ἀλγέβρας καί Ἀναλυτικῆς Γεωμετρίας.

Ἄναλόγου, ἀν ὄχι ἀνωτέρου, ἐπιπέδου θά πρέπει νά ἦταν καί ἡ διδασκαλία τῶν Μαθηματικῶν, τῆς Φυσικῆς, τῆς Χημείας καί τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας στή Μηλιώτικη Σχολή, ἀφοῦ μ' αὐτό τό προαποφασισμένο πρόγραμμα ξεκίνησε. Δυστυχῶς ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς της ὑπῆρξε πολύ σύντομη (1816-1821) ὥστε νά μή μᾶς ἀφήσει μακροχρόνια παράδοσι καί νά μή ἔχουμε περὶ τούτου λεπτομερεῖς πληροφορίες.

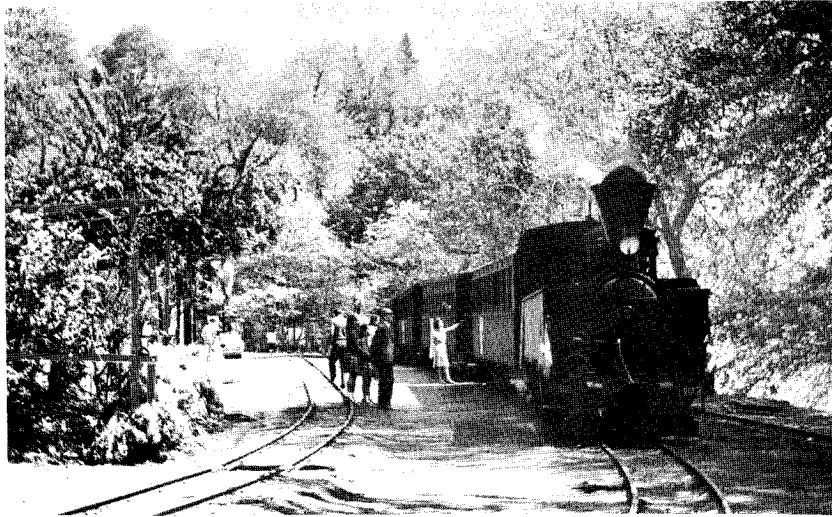
Σημειώνονται οι πόλεις στις οποίες λειτούργησαν ανώτερες ελληνικές σχολές, κατά τα χρόνια 1670 έως 1821 στην υπόδουλη Ελλάδα.

Οι Μηλιές σήμερα ως ιστορικό, τουριστικό και παραθεριστικό κέντρο

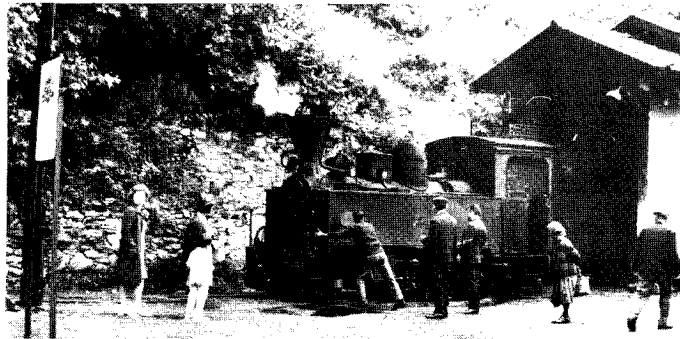
Οι Μηλιές, καθώς ήδη αναφέραμε, από τα μέσα του 18ου αιώνα και ύστερα, άρχισαν να παρουσιάζουν αξιόλογη πρόοδο σε όλους τους τομείς της δραστηριότητας των κατοίκων τους. Τήν γεωργική παραγωγή, τήν βιοτεχνία, τό εμπόριο και πρό παντός τήν καλλιέργεια των γραμμάτων, ώστε ν' αναδειχθούν και ν' αναγνωρισθούν τό πρωτεύον οικιστικό κέντρο του Πηλίου. Μετά τήν κατάνηξι τής τοπικής επανάστασεως του 1821, τίσ καταστροφές πού ακολούθησαν και τήν εκ νέου υποδούλωσί τους, καθώς ήταν επόμενο, επεκράτησε μακρά περίοδος αποδυναμώσεως και μαρασμού.

Από τό 1881 όμως, ύστερα από τήν απελευθέρωσι τής Θεσσαλίας, εγκαινιάζεται γι' αυτές νέα εποχή. Τό Κράτος εκτός από τά γιά ήθικούς λόγους διοικητικά προνόμια πού παραχώρησε, δαπάνησε και πολύ χρήμα γιά τίσ Μηλιές, καθώς και γιά τήν άλλη Θεσσαλία, πρός τόνωσι τής γεωργικής παραγωγικότητος, του εμπορίου, τής βιοτεχνίας και τής πολιτιστικής αναδείξεώς τους.

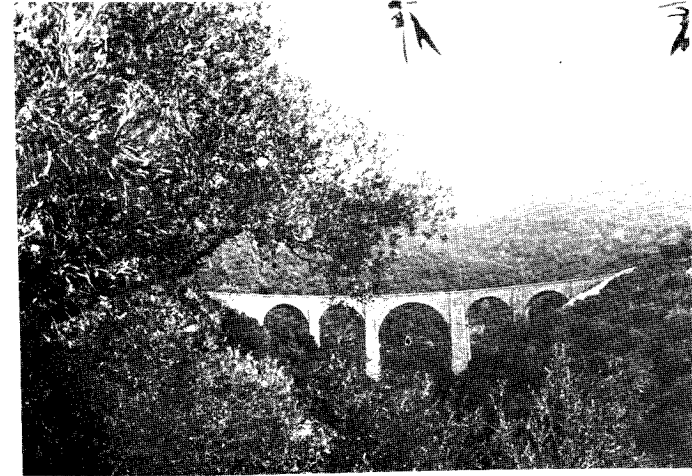
Μεταξύ των άλλων παροχών του ή άμεση κατασκευή πυκνού σιδηροδρομικού δικτύου. Γιά τήν εποχή εκείνη ή πρós τίσ Μηλιές διακλάδωσι του υπήρξε ένα δαπανηρότατο ανώτερας τεχνικής έργο, πού εκτελέσθηκε μέ σχεδίασι και επίβλεψι του διασήμου μηχανικού De Chirico κατά τόν πλέον έπιμελή και υποδειγματικό τρόπο, ώστε νά διασώζεται και ν' αποτελεί σήμερα μουσειακό κατάλοιπο τής σιδηροδρομικής, παγκοσμίου ένδιαφέροντος.

Η παραδεισιακής όμορφιάς περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού των Μηλιών που σκιάζεται από πανύψηλα δένδρα και δροσίζεται από τον παρακείμενο μικρό καταρράκτη. Στο Σταθμό αυτό τερματίζεται η σιδηροδρομική γραμμή, μήκους 29 χιλιομέτρων, του ηλιορριτίκου τραίνου. Το «τραϊνάκι - κομψοτέχνημα» μόλις έχει φθάσει από το Βόλο. (Φωτογραφία της καλής εποχής, προγενέστερης του 1971, όταν δεν είχε παρθεί ακόμα η έγκληματική απόφαση του σταματήματός του).

Μιά από τις ατμομηχανές του σιδηροδρόμου μανουβράρει στο σταθμό των Μηλιών. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Η λιθόκτιστη γέφυρα της Γαζέας, ένα από τα πολλά εξαιρετικής τεχνικής έργα της σιδηροδρομικής γραμμής Βόλου - Μηλεών. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

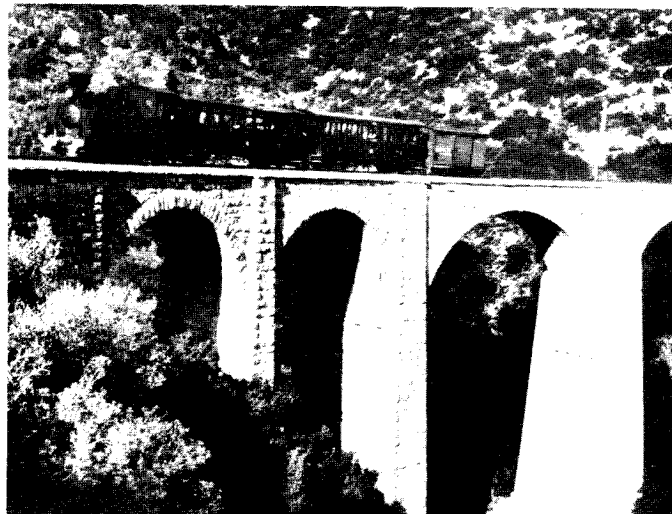
Ο πρόσφατα αναπαλαιωμένος συρμός (ατμομηχανή και τρία βαγόνια) του Ηλιορριτίκου σιδηροδρόμου κατά τη δοκιμαστική διαδρομή του της 29ης Αυγούστου 1987.

Μετά τόν τελευταῖο μεγάλο πόλεμο ἡ σημειωθεῖσα γενικώτερη ἀδιαφορία γιά τίς ἱστορικές ρίζες καί τίς παραδόσεις τοῦ τόπου μας καί ἡ ἀνάπτυξη ἀσυγκράτητης ἀστυφιλίας, εἶχαν ὡς ἐπακόλουθο καί γιά τίς Μηλιές τήν παραμέλησί τους. Εὐτυχῶς, ἀπό 10ετίας, ἡ κακή αὐτή περίοδος ξεπεράστηκε καί νέα ἐποχή προοδευτικῆς ἀκμῆς ἐγκαινιάζεται.

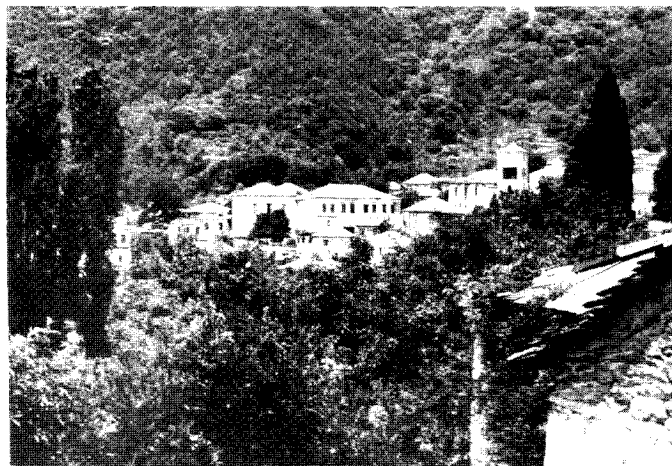
Συντελεστικά τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς ὑπήρξαν τό ἐξαιρετο ὄρεινό κλίμα τῶν Μηλιῶν, οἱ ἀπαραμίλλες φυσικές καλλονές τους, τό περίτεχνο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς διακοσμῆσεως τῶν σπιτιῶν τους καί τῶν ἐκκλησιῶν τους, ἡ περίξ ὀργιώδης βλάστησι καί πρό παντός τό θαυμαστό πνευματικό τους κέντρο, πού ἐκπλήσσει καί συγκινεῖ, ἡ ἱστορική βιβλιοθήκη τους. Τό σπουδαῖο αὐτό ἴδρυμα, τῶν τριῶν Μηλιωτῶν λογίων, πού, πραγματοποιοῖσαν πρό 180 ἐτῶν, κατά τήν σκοταδική ἐποχή τῆς τουρκικῆς βαρβαρότητος, καί διασώζεται, κατά τό μεγαλύτερο μέρος του, ἀκτινοβολώντας καί φωτίζοντας, μέ τόν πλοῦτο καί τήν σπουδαιότητα τῶν φυλασσομένων ἐκεῖ συγγραμμάτων, ἀκόμη σήμερα.

Τά ἐνδιαφέροντα τῆς ἱστορικῆς κωμοπόλεως πολλαπλασιάσθησαν τελευταῖα. Μιά ἐμπνευσμένη Μηλιώτισσα, ἡ Κυρία Ἑλένη - Φαίη Σταμάτη, ἀγόρασε τό 1982 ἕνα παλιό ἐρειπωμένο πεταλωτήριο, τό ἐπισκεύασε κατάλληλα καί στέγασε ἐκεῖ τήν προσωπική της συλλογή παραδοσιακῶν καταλοίπων τῆς Πηλιωρείτικῆς περιοχῆς, δημιουργώντας ἕνα ἐνδιαφέρον Λαογραφικό Μουσεῖο. Αὐτή ἡ συλλογή, πλουτισμένη καί μέ νέο ὑλικό, μεταφέρθηκε καί στεγάσθηκε τελευταῖα στό ὠραῖο μεγάλο εἰδικό γιά Μουσεῖο κτίριο πού ἀνέγειρε καί παραχώρησε τό Κράτος.

Μιά ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια ἐπιχειρήθηκε μέ ἐπιτυχία ἀπό τήν κ. Σταμάτη. Ἡ συστηματική καταγραφή καί διαφύλαξι τῶν παραδοσιακῶν ἐπαγγελματῶν καί βιοτεχνικῶν ἐργασιῶν. Ὁ σαμαρᾶς, ὁ πεταλωτής, ὁ σιδεράς, ὁ μαραγκός, ὁ φαναρατζής καί οἱ ἄλλοι βιοτέχνες μέ τά ἐργαλεῖα τους καί ἐργαστήριά τους παρουσιάσθησαν κατάλληλα

Ἡ γέφυρα τῆς Ἄνω Γαζέας μέ διερχόμενο τό τραινάκι τοῦ Πηλίου.

Μία ἀπό τίς γραφικές συνοικίες τῆς κωμοπόλεως τῶν Μηλιῶν.

Οί προσθήκες όπου φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη τῶν Μηλιῶν τὰ παλαιὰ βιβλία τῶν δωρεῶν Ἀνθιμου Γαζῆ καί Γρηγόριου Κωνσταντᾶ.

κι ἀποτυπώθηκε ὁ τρόπος καί ἡ διαδικασία τῆς δουλειᾶς τους. Καί ὀργανώνονται ἐορταστικά συγκεντρώσεις πρὸς παρουσίασι στοὺς ἐπισκέπτες ζωντανῆς τῆς ἐργασίας αὐτῶν τῶν συναφιῶν.

Ἐκ τῶν ἔχον ἐπίσης μερικά ἀπὸ τὰ καλοστεκούμενα σπίτια τοῦ χωριοῦ κατάλληλα ἐπισκευασθεῖ καί μετατραπεῖ σέ ξενῶνες πρὸς στέγασι ἐπισκεπτῶν καί παραθεριστῶν. Καί συνεχῶς καί ἄλλα καταλύματα δημιουργοῦνται. Ὁ πληθυσμὸς τῆς κωμοπόλεως κατὰ τὸ καλοκαίρι σχεδόν διπλασιάζεται ἀπὸ τοὺς ξένους καί Ἕλληνες λάτρεις τῆς, πού ἀπολαμβάνουν ἐκεῖ μερικὲς ἡμέρες ἀναπαύσεως καί ἀνετης διαβιώσεως κατὰ τὰ ἀγνά παλαιὰ πρότυπα.

Ἐντὸς ὀλίγου ἕνας ἀκόμη παράγων ἔλξεως θ' αὐξήσει τὰ ἐνδιαφέροντά τῆς. Τὸ τραινάκι. Ἄδικαιολόγητα σταματημένο ἀπὸ τὸ 1971, ἐξ αἰτίας τῆς στενοκεφαλιάς μερικῶν κρατικῶν «ἀρμοδιῶν», χάρις στοὺς ἐπίμονους ἀγῶνες μιᾶς 17ετίας πολλῶν ἐνδιαφερομένων, ξένων καί ἐντοπίων, πού ἀποτέλεσαν εἰδικὸ προστατευτικὸ σύλλογο, μέ τὴν συμπαράστασι καί οἰκονομικὴ ἀρωγὴ τῆς Πολιτείας καί τῆς ΕΟΚ, θ' ἀρχίσει νὰ ξαναλειτουργεῖ. Τὸ περίκομπο καί τώρα ἀπὸ ὄλους λατρευόμενο τραινάκι, ξανανιωμένο λειτουργικά, ἀλλὰ χωρὶς καμιά ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ του ὁμορφιά ἀλλαγὴ, θ' ἀναστηθεῖ ἀποτελώντας ζωτικὴ ἀρτηρία συνδέσεως τῶν ἱστορικῶν Μηλιῶν μέ τὸν ἄλλο κόσμον. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Βόλου θὰ καταφθάνει στό μοναδικὸ κάλλους σταθμὸ τους, τὴν πνιγμένη στό πράσινο περιοχὴ, πού προορίζεται ν' ἀποτελέσει σύντομα ἕνα ἀκόμη ἐξαίρετο τουριστικὸ προάστειό τους.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΜΗΛΙΕΣ»
ΤΟΥ Δρος ΙΩ. Α. ΚΑΝΔΗΛΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1985
ΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1988
ΣΕ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1991
ΣΕ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΜΕ ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΝΕΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ
ΣΤΗ ΓΡΑΜΑΚ-ΜΑΚΕΔΟΣ Ε.Π.Ε.
ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΥ 19 - ΤΗΛ. 36.30.068
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ
ΜΕ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

**Τά σπουδαιότερα ιστορικού - λαογραφικού
ένδιαφέροντος δημοσιεύματα
του Δρος Ιω. Α. Κανδήλη
ΒΙΒΛΙΑ**

1. *Ένωσις Έλλ. Χημικών 50 χρόνια ζωής και δράσεως* (Σελίδες 132 Εικόνες, 80). Αθήναι 1974.
2. *Οί θεμελιωταί των Φυσικών Έπιστημών και ή εποχή τους* (Σελίδες 184 Εικόνες, 127). Αθήνα 1976.
3. *Τά πρώτα ελληνικά περιοδικά των Θετικών Έπιστημών 1895-1950* (Σελ. 32 Εικ. 30) Αθήναι 1977.
4. *Μηλιές Ένα σημαντικό πνευματικό κέντρο κατά τους χρόνους της διαφωτίσεως* (Σελίδες 56 Εικόνες 27). Α' Έκδοση Αθήνα 1985.
5. *Η εκκλησία της Παναγίας Κυράς Κανδήλη της Πλάκας* (Σελίδες 24 Εικόνες 15). Αθήνα 1987.
6. *Η Αθήνα όπως την έζησα και τη γνώρισα* (Σελίδες 160 Εικόνες 96). Αθήνα 1987.
7. *Η Ελλάδα όπως την έζησα και την γνώρισα (1920-1940)*. Σελίδες 222 εικόνες 210. Αθήνα 1990.

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

1. *Μύκονος τό μαγευτικό νησί του Αιγαίου και οί άνεμόμυλοι*. «Βιομηχ. Επιθεώρησις» τ. 10/1958
2. *Οί έλλ. σιδηρόδρομοι και τό ιστορικό τραίνακι του Πηλίου*. «Βιομηχ. Επιθεώρησις» τ. 9/1976
3. *Οί άνεμόμυλοι ώς μέσα εκμεταλλευσίμου, της αιολικής ενέργειας*. «Βιομηχ. Επιθ.» τ. 3/1979
4. *Ο ιστορικός σιδηρόδρομος του Πηλίου*. «Βιομηχ. Επιθεώρησις» τ. 11/1979.
5. *Τό «πράσινο» της Αθήνας και οί πρώτοι δημιουργοί του*. «Βιομηχ. Επιθεώρησις» τ. 8/1980
6. *Η διατροφή των Έλλήνων κατά την αρχαιότητα*. «Βιομηχ. Επιθεώρησις» τ. 7/1981.
8. *Ξαβ. Λάνδερρ και Άναστ. Χρηστομανωλ. οί πρώτοι διδάσκαλοι της Χημείας στην Ελλάδα*. «Βιομηχ. Επιθεώρησις» τ. 8/1981.
9. *Οί πρώτοι Βασιλείς Όθων και Αμαλία Ιστορία και μύθος*. «Βιομηχ. Επιθεώρ.» τ. 9/1981
10. *Τό ψωμί στη ζωή των Έλλήνων*. «Βιομηχ. Επιθεώρησις» τ. 10 και 11/1982
11. *Άπό τη ζωή ενός δασκάλου στη Νάξο*. «Εκκλησιαδικόν Φώς», τ. 12/1985
12. *Τά θρωλικά Άμπιλακια και τα εναπομεινόμενα τους επί Τουρκοκρατίας*. «Βιομηχ. Επιθεώρ.» τ. 12/1985.
13. *Η κεντρική περιοχή της Αθήνας κατά το 19ο αιώνα*. «Γεω. Αθηναϊκά» τ. 80/1986.
14. *Αναμνηστικά του 19ου αιώνα στην Ελλάδα*. Αθήνα 1990. «Εκδοτική Αθηνών» τ. 11/1990.
15. *Τα Αθηναϊκά 1990*. Αθήνα 1990.